

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

До захисту допущено

кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

«Образ шахтаря в УРСР у 1930–1980 ті рр.»

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Курганова Діана Андріївна

Науковий керівник _____ канд. іст. наук, доц. Любавський Р. Г.

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Мета роботи полягає у дослідженні формування, еволюції та специфіки функціонування образу шахтаря в радянській пропаганді та масовій культурі на території УРСР у 1930–1980-ті рр. шляхом аналізу агітаційних плакатів, кінематографу та періодичної преси. Об'єкт дослідження – образ шахтаря в УРСР як суспільно значущий символ. Предмет дослідження – способи формування, трансформації та репрезентації цього образу в різних джерелах (кінофільмах, пресі, плакатах), а також його функції в ідеології, соціальному житті й масовій свідомості. Методи проведення дослідження: міждисциплінарний підхід із застосуванням загальнонаукових методів аналізу і синтезу, ретроспективного та генетичного підходів, історико-порівняльного та історико-типологічного методів, дискурс-аналізу текстових джерел, а також семіотичного й іконографічного аналізу візуальних матеріалів. Отримані результати та їхня новизна: Вперше здійснено комплексний, крос-медійний аналіз образу шахтаря в УРСР, що поєднує методи соціальної історії з візуальними студіями та політикою пам'яті. Прослідковано синхронну еволюцію та деградацію єдиного ідеологічного архетипу у візуальній, аудіовізуальній та текстовій площинах пропаганди впродовж шести десятиліть. Виокремлено автономну українську традицію репрезентації шахтарської праці шляхом співставлення офіційного пропагандистського дискурсу з альтернативними джерелами. Загальні висновки: Доведено, що образ шахтаря був складною ідеологічною конструкцією, створеною радянською пропагандою для мобілізації населення, яка водночас маскувала реальні надважкі умови праці, соціальну несправедливість, високий рівень смертності та придушення національної ідентичності Донбасу. Простежено еволюцію образу від стахановця (1930-ті рр.), воїна-відбудовника (1940-ві рр.) та ситого «робітничого аристократа» (1960–1970-ті рр.) до його повної десакралізації під час страйків кінця 1980-х – початку 1990-х років. З'ясовано, що штучний пропагандистський міф остаточно розпався під тиском об'єктивної соціально-економічної кризи, коли гірники повернули собі

політичну суб'єктність, що стало одним із чинників розпаду СРСР та здобуття незалежності України.

Ключові слова: образ шахтаря, радянська пропаганда, Донбас, УРСР, агітаційний плакат, радянський кінематограф, радянська преса, стахановський рух, шахтарські страйки, політика пам'яті.

ABSTRACT

The purpose of the work is to investigate the formation, evolution, and specific functioning of the miner's image in Soviet propaganda and mass culture on the territory of the USSR in the 1930s–1980s by analyzing campaign posters, cinematography, and periodicals. The object of the research is the image of a miner in the USSR as a socially significant symbol. The subject of the research encompasses the methods of forming, transforming, and representing this image in various sources (films, press, posters), as well as its functions in ideology, social life, and mass consciousness. Research methods: an interdisciplinary approach utilizing general scientific methods of analysis and synthesis, retrospective and genetic approaches, historical-comparative and historical-typological methods, discourse analysis of textual sources, along with semiotic and iconographic analysis of visual materials. Obtained results and novelty: For the first time, a comprehensive, cross-media analysis of the miner's image in the USSR was conducted, combining the social history of labor with visual culture studies and memory politics. The synchronous evolution and degradation of a single ideological archetype across visual, audiovisual, and textual propaganda over six decades was traced. By comparing official propaganda discourse with alternative sources, an autonomous Ukrainian tradition of representing miners' labor was highlighted. General conclusions: The study proves that the miner's image was a complex ideological construct created by Soviet propaganda to mobilize the population, which simultaneously concealed the harsh realities of extreme working conditions, social injustice, high mortality rates, and the suppression of the Donbas's national identity. The evolution of the image is traced from the Stakhanovite "titan of labor" (1930s), the warrior-rebuilder (1940s), and the well-fed "labor aristocrat" (1960s–1970s) to

its complete de-sacralization during the mass strikes of the late 1980s and early 1990s. It was established that the artificial propaganda myth finally collapsed under the pressure of the objective socio-economic crisis when miners regained their political subjectivity, which became a contributing factor to the collapse of the USSR and Ukraine's independence.

Keywords: image of a miner, Soviet propaganda, Donbas, USSR, campaign poster, Soviet cinema, Soviet press, Stakhanovite movement, miners' strikes, memory politics.

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Образ шахтаря у радянському агітаційному плакаті (1930–1980-ті рр.)	17
1.1. Формування «героїчного» образу шахтаря у 1930-ті рр.	18
1.2. Шахтар у радянському плакаті часів Другої світової війни та післявоєнної відбудови (1940-1950-ті рр.)	22
1.3. Трансформації візуального образу у 1950–1980-ті рр.	26
Розділ 2. Шахтар у радянському кінематографі.....	30
2.1. 1930-ті рр.: шахтар як символ модернізації.....	30
2.2. 1940–1950-ті рр.: образ шахтаря у контексті війни та відбудови	34
2.3. 1960–1980-ті рр.: зміна стилістики та поява соціальної критики.....	37
Розділ 3. Образ шахтаря у радянській періодиці (1930–1980-ті рр.)	42
3.1. Формування героїчного образу шахтаря у радянській пресі 1930–1950-х рр.....	43
3.2. Ідеологізація та пропагандистські функції образу шахтаря у періодиці 1960–1970-х рр.	47
3.3. Трансформація образу шахтаря у радянській періодиці 1970–1980-х рр.....	49
Висновки.....	55
Список джерел та літератури	58

Вступ

Актуальність.

Образ шахтаря у радянській культурі виступав ключовим символом «героїчної праці» та найважливішим маркером регіональної ідентичності. Ще за часів індустріалізації Донбасу пропаганда створювала своєрідний культ шахтарської праці, у центрі якого були ідеї «чорного золота» (вугілля) і героїчної праці гірників. За таких умов наймана робоча сила перетворювалася на носія найвищої соціальної цінності. Як зауважує К.Кузіна, професійна ідентичність шахтаря заміщала інші маркери (наприклад, етнічне походження), тобто назвати себе шахтарем означало самовизначитися.¹ У пам'яті мешканців Донбасу та поза ним цей образ відображався в кіно, літературі, пресі, на пропагандистських плакатах і в монументах.²

Сьогодні українське суспільство активно переосмислює своє минуле та звільняється від радянських ідеологічних міфів. Серед багатьох образів, створених тоталітарною пропагандою, міф про індустріальний Донбас та постать шахтаря-героя посідає одне з головних місць. Ця тема є надзвичайно актуальною і в суспільно-політичному вимірі, адже сучасна російська пропаганда продовжує використовувати старі радянські наративи про «робітничий регіон» для виправдання агресії проти України.

Розуміння того, як саме цей ідеологічний образ конструювався владою, як він змінювався під впливом різних обставин і чому врешті-решт розпався внаслідок страйків, допоможе нам краще зрозуміти механізми впливу пропаганди. Наукова актуальність роботи полягає у необхідності дослідити еволюцію образу шахтаря протягом тривалого часу на матеріалі різних засобів масового впливу (плакат, кіно, преса), оскільки попередні дослідження здебільшого фокусувалися лише на окремих аспектах цієї теми.

¹ Кузіна К., Куліков В., Склокіна І. Ціна успіху. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. С. 157–184.

² Так само.

Об'єктом дослідження є образ шахтаря в УРСР як суспільно значущого символу.

Предметом дослідження є способи формування, трансформації та репрезентації цього образу в різних джерелах (кінофільмах, літературі, пресі, плакатах) та його функції в ідеології, соціальному житті й масовій свідомості. Зокрема розглядаються пропагандистські наративи про шахтаря як «зразкового новатора», «ударника».

Хронологічні межі дослідження.

Нижня межа (1930-ті рр.) дослідження охоплює середину 1930-х рр., що обумовлено початком стаханівського руху. Саме у цей період східні регіони УРСР перетворюються на стратегічний центр вугільного видобутку, а шахтарська праця отримує особливе ідеологічне значення. Стаханівських рух створив зразок «робітника-героя», піднісши шахтаря на вершину радянської символічної ієрархії. Саме з цього часу починається активне тиражування образу шахтаря в плакатах, пресі, кіно та інших видах масової культури, а сама професія наділяється винятковим статусом у пропаганді.

Верхня межа (1980-ті рр.) дослідження становить кінець 1980-х рр., що пов'язано з кризою радянської економічної та політичної системи, початком руйнуванням ідеологічних міфів та появою відкритих форм соціального протесту. Найвищим моментом напруження, саме соціального протесту, стали масові шахтарські страйки 1989 року на Донбасі, які продемонстрували повний розрив між пропагандистським образом «шахтаря-героя» та реальним становищем робітників.

Територіальні межі дослідження.

Територіально дослідження зосереджене на УРСР із акцентом на промислово-вугільному басейні Донбасі (Донецька й Луганська області). Саме тут сформувався архетип «радянського шахтаря», хоча спостерігалися подібні тенденції й у Кривбасі та інших шахтарських регіонах України. Водночас враховуються впливи союзного масштабування образу та локальні особливості Донбасу.

Історіографія.

Наукове осмислення феномену Донбасу, специфіки його індустріального міфу та складної соціально-політичної історії робітничого класу базується на надзвичайно широкому та багатоголосому спектрі праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Історіографію дослідження можемо умовно поділити на кілька груп: зарубіжна, сучасна українська та радянська. Охарактеризуємо кожную групу більш докладно.

Велике значення розуміння соціально-історичної природи індустріального краю має класична монографія західного історика Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки»¹. У цій праці дослідник відходить від традиційних марксистських лекал і висуває блискуче обґрунтовану концепцію Донбасу як дикого поля, своєрідного фронтиру. За Г. Куромією, регіон історично був магнітом для волелюбних утікачів та стихійних елементів, що створювало тут унікальну атмосферу непокори. Згідно з його оптикою, створення жорсткого, ієрархізованого та гіпертрофованого образу лояльного шахтаря-ударника було інструментом політичного приборкання та дисциплінування цього вкрай небезпечного для Москви простору. Ця праця закладає ключове теоретичне розуміння того факту, що офіційний візуальний герой радянського плаката чи газетної шпальти завжди був антонімом реального донбаського гірника.

Інший напрям історіографії представлений працями, які зосереджуються на детальному розтині стахановського руху як основоположного елемента міфологізації праці у 1930-ті роки. Дослідження Роберта Девіса та Олега Хлевнюка («Stakhanovism and the Soviet Economy»²), праця с («Magnetic

¹ Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 357 p.

² Davies R. W., Khlevnyuk O. Stakhanovism and the Soviet Economy. Europe-Asia Studies. 2002. Vol. 54, no. 6. P. 867–903.

Mountain»¹), а також новітні розвідки Пеппі Янг («Immortal through Labor»²) пропонують розглядати феномен О. Стаханова не в категоріях економічної доцільності, а як специфічну «громадянську релігію».

В сучасному українському науковому дискурсі справжній прорив у деконструкції пропагандистських штампів здійснила сучасна українська історикиня Олена Стяжкіна. У своїх монографіях «Донбас: осмислення регіональних міфів»³, «Стигма окупації»⁴ та низці глибоких розвідок, присвячених гендерним просторам модерності, вона здійснює тонкий аналіз соціокультурних вимірів радянської повсякденності. О. Стяжкіна безжально викриває лицемірство системи, переконливо демонструючи, як держава цинічно використовувала консервативний патріархальний конструкт міцної «робочої династії» та образ «ситого шахтаря-годувальника» для ефективного маскування серійних соціальних катастроф: масового голоду, масштабного використання виснажливої жіночої праці в небезпечних підземних умовах та приховування травматичного досвіду нацистської окупації регіону. Її праці є незамінним інструментом для розуміння глибокого розриву між ідеальним газетним міфом і трагічним, дефіцитним повсякденням.

Надзвичайно важливий внесок у розкриття саме візуальної складової індустріального міфу робить дослідниця Катерина Яковленко. У монографії «Донбас як метафора»⁵ та статтях, присвячених радянським плакатам і соціальному документальному кіно періоду Перебудови, вона здійснює прискіпливий аналіз еволюції індустріального пейзажу. Її напрацювання забезпечують потужний інструментарій для застосування візуальної критики до аналізу агітаційної графіки.

¹ Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley: University of California Press, 1995.

² Young P. I. Immortal through Labor: The Stakhanovite Movement in Soviet Ideology (Senior Thesis). Columbia University, 2020.

³ Стяжкіна О. Донбас: осмислення регіональних міфів. Київ : Дух і Літера, 2018.

⁴ Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ, 2019.

⁵ Яковленко К. Донбас як метафора. Київ : ist publishing, 2024. 208 с.

Значний масив досліджень присвячено вивченню мікроісторії, повсякденного життя робітників та індустріальної спадщини регіону. Праці Володимира Кулікова¹ та Ірини Склокіної² детально розкривають соціокультурні механізми функціонування специфічних мономіст і заводських поселень. Водночас дослідження науковця Романа Любавського, присвячені повсякденному життю робітників УРСР 1920–1930-х років та концептуалізації «трудової династії як метафори», надають багатий матеріал для розуміння того, як висока державна риторика невідворотно розбивалася об низові практики виживання виснаженого робітничого класу.³ Економічне підґрунтя неминучої деградації образу шахтаря в період застою ґрунтовно досліджено у працях Зої Лихолобової, яка аналізує глибоку кризу вугільної промисловості Донбасу у 1970–1980-х роках, що супроводжувалася катастрофічним старінням фондів та падінням рентабельності⁴.

Аналіз праць радянських дослідників демонструє, що ідеологема «героїчної праці» була штучно сконструйована з чіткою прагматичною метою: залучити кадри до вугільної промисловості та максимально стимулювати їхню продуктивність. Так званий «культ праці» діяв як потужний моральний рушій для робітників. Через пропаганду в гірників виховували глибоке почуття гордості за власну професію та популяризували окремі вугільні підприємства. Сформований ідеологами еталон «шахтаря-героя» став своєрідним ціннісним орієнтиром: наближення до цього ідеалу свідчило про професійний успіх і дозволяло робітнику накопичувати необхідний «соціальний капітал». Як приклад можна навести роботи Романцова В. «Шахтарі Донбасу в боротьбі за

¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 412 с.

² Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко [та ін.]; за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018.

³ Любавський Р. Трудова династія як метафора // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», 2020 (58), 25–38.

⁴ Лихолобова З. Вугільна промисловість Донбасу в умовах кризи радянської системи (1970–1980-ті рр.). Донецьк : ДонНУ, 2003.

технічний прогрес (1959-1965 рр.)»¹ та Гудзенко П. «Трудові почини робітничого класу 1921-1937 (на матеріалах УРСР)»²

Окремим, вкрай продуктивним вектором історіографії є кінознавчий аналіз. Він спирається на масштабний проєкт Довженко-Центру «Кінематографічна ревізія Донбасу 2.0»³. Статті кінознавця Євгенія Марголіта та інших авторів збірки дозволяють глибоко проаналізувати процеси конструювання «донбаського тексту» в радянському кіно, розкриваючи його біополітичний характер та метафоричність. Фінальний акт розпаду радянської системи – шахтарські страйки 1989–1991 років докладно препарований у дослідженнях В. Даниленка⁴, О. Лаврут⁵, Л. Сігельбаума⁶ й у сучасних документальних ретроспективах, що дозволяє зафіксувати момент політичної емансипації робітничого класу.

Попри наявність цього потужного, багатоаспектного масиву наукової літератури, критичний аналіз історіографії дозволяє констатувати відчутну концептуальну прогалину. Переважна більшість праць фокусується або на суто історико-економічних аспектах життя Донбасу, або ж обмежується аналізом лише одного конкретного медіума (досліджують виключно плакат, тільки кіно чи лише літературний дискурс). Натомість в українській науці досі бракує комплексного, крос-медійного аналізу того, як єдиний, ретельно вивірений ідеологічний архетип «образ шахтаря» синхронно функціонував,

¹ Романцов В. О. Шахтарі Донбасу в боротьбі за технічний прогрес (1959–1965 рр.). — Донецьк : Донбас, 1961.

² Гудзенко П.П. та ін. Трудові почини робітничого класу 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). К., 1980. Складено Є. М. Стахановці. — К.: Політвидав України, 1984. — 110 с.

³ Кінематографічна ревізія Донбасу / упоряд. С. Мензелевський [та ін.]. Київ : Національний центр Олександра Довженка, 2015. 256 с.

⁴ Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.

⁵ Лаврут О. О. Від економічних до політичних вимог: еволюція страйкового руху шахтарів на Донеччині в кінці 1980-х – поч. 1990-х рр. URL: <https://uchast1.blogspot.com/> (дата звернення: 11.01.2026).

⁶ Siegelbaum L. H. The Donbas Miners' Movement in the Very Late Soviet Era: An Historical Perspective. С. 133–147.

еволюціонував, підтримував сам себе та, зрештою, зазнавав катастрофічного розпаду одночасно у візуальній, аудіовізуальній та текстовій площинах пропаганди впродовж шести турбулентних десятиліть. Саме вирішенню цього міждисциплінарного завдання присвячена дана робота.

Джерельна база дослідження представлена різними типами джерел: письмовими (періодика), зображальними (візуальними та аудіовізуальними, кінематографічними) та усноісторичні джерела.

Перший, письмовий блок, охоплює величезний масив матеріалів радянської періодичної преси, яка забезпечувала безперервне, щоденне і тотальне вербальне супроводження ідеологічного проєкту, рутинізуючи міф та вплітаючи його у свідомість громадян. Дослідження спирається на опрацювання підшивок загальносоюзних, республіканських та ключових регіональних видань. Важливим джерелом для розуміння процесу культурної інкорпорації Донбасу став бахмутський літературно-художній журнал «Забой»¹ (згодом перейменований на «Літературний Донбас»), дослідження доля авторів якого розкриває трагедію репресій проти української інтелігенції регіону в 1930-ті роки. Для дослідження періоду відбудови та застою залучено матеріали передовиць «Літературної газети»² та галузевої преси на кшталт «Радянського спорту»³, де кристалізувався міф про ситого, забезпеченого курортами «робітничого аристократа». Критичний, епохальний злам риторики періоду Перебудови, коли преса з рупора влади перетворилася на арену суспільної боротьби, детально простежується на сторінках впливових донецьких газет 1991 року («Вечерний Донецк»⁴, «Сільська Донеччина»⁵, «Донбас»⁶, «Життя»⁷). Важливим доповненням, що забезпечує наукову

¹ Журнал «Забой» / «Літературний Донбас» (м. Бахмут / Артемівськ). 1923–1933 рр.

² Газета «Літературна газета» (м. Київ). 1936, 1946, 1950-ті рр.

³ Газета «Радянський спорт» (м. Київ). 1955. 26 серп. (№ 69/610).

⁴ Газета «Вечерний Донецк» (м. Донецьк). 1991. Січ. – лют.

⁵ Газета «Сільська Донеччина» (м. Донецьк). 1991. Квіт. – серп.

⁶ Газета «Донбас» (м. Донецьк). 1991. 3 верес.

⁷ Газета «Життя» (м. Донецьк). 1991. 27 черв.

стереоскопічність та працює як контрджерело, стали публікації окупаційної та емігрантської преси часів Другої світової війни (газети «Голос», Берлін, 1943¹; «Ніжинські вісті», 1942²), які безжально викривали сфабриковану природу рекорду Стаханова та жахливі умови праці, що старанно приховувалися комуністичним офіціозом.

Другий, візуальний блок джерел, формує масив радянських агітаційних плакатів 1930–1980-х років. До ґрунтового аналізу залучено знаковий доробок провідних радянських графіків та художників-авангардистів епохи індустріалізації, таких як Густав Клуцис (його етапний фотомонтаж «Виконаємо план великих робіт», 1930³), Олександр Дайнека (динамічний плакат «Механізуємо Донбас», 1930⁴), Микола Долгоруков («Будемо працювати по-стахановськи!»⁵, «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»⁶). Візуальну риторику воєнного часу репрезентують тривожні роботи Іраклія Тоїдзе⁷, Віктора Іванова⁸ та Бориса Єфімова⁹, де шахтар перетворюється на збройного месника. Період 1970–1980-х років представлений плакатами Вадима Волікова¹⁰, Марка Абрамова¹¹ та Ірини Данилової¹². Інструментарій роботи з цією групою джерел включає аналіз специфічного використання кольору (зіткнення тривожного червоного з компетентним, технологічним синім), композиційних рішень (ракурси знизу вгору для гіперболізації фігури робітника) та семантики об'єктів, що дозволяє детально реконструювати

¹ Газета «Голос» (м. Берлін). 1943. 12 груд. (№ 50/145).

² Газета «Ніжинські вісті» (м. Ніжин). 1942. 22 лип. (№ 34).

³ Клуцис Г. Виконаємо план великих робіт [Плакат]. 1930.

⁴ Дайнека О. Механізуємо Донбас [Плакат]. 1930.

⁵ Долгоруков Д. Будемо працювати по-стахановськи [Плакат].

⁶ Долгоруков М. Пролетарі всіх країн, єднайтеся! За світовий Жовтень! [Плакат]. 1932.

⁷ Тоїдзе І. Батьківщина-мати кличе! [Плакат]. 1941.

⁸ Іванов В. Дійдемо до Берліна! [Плакат]. 1944.

⁹ Долгоруков М., Єфімов Б. Смерть німецько-фашистським окупантам! [Плакат]. 1942.

¹⁰ Воліков В., Абрамов М. Слава радянській людині, першому космонавту! [Плакат]. 1961.

¹¹ Воліков В., Абрамов М. Слава радянській людині, першому космонавту! [Плакат]. 1961.

¹² Данилова І. Збережемо наше довкілля [Плакат]. 1972.

процес створення, а згодом – неминучої деградації образу титана праці до стану формалізованого символу.

Третій, аудіовізуальний блок, складає радянський ігровий та документальний кінематограф, який історично виконував функцію найвпливовішого механізму програмування мас. Відправною точкою кіноаналізу слугує революційний авангардний звуковий маніфест режисера Дзиги Вертова «Ентузіазм (Симфонія Донбасу)» (1930)¹. Це джерело унікальне тим, що фіксує початковий етап репрезентації, де шахтар ще не є персоніфікованим героєм, а постає безмовним, ритмічним гвинтиком у колосальному механізмі, чий голос повністю замінено індустріальним гуркотом та командами гучномовця. Етап утвердження канону соціалістичного реалізму та конструювання ідеального стахановця представлений класичними кінороботами Леоніда Лукова: двома контрастними за своєю долею серіями фільму «Велике життя» (1939² та заборонена до показу серія 1946 року³), а також «Донецькі шахтарі» (1950)⁴, що є еталоном фальшивої теорії «безконфліктності». Процес обережної психологічної гуманізації героя в епоху «відлиги» проаналізовано на прикладі стрічок Анатолія Слісаренка («Гори, моя зоре», 1957)⁵ та Олексія Мішуріна («Літа молодії», 1959)⁶. Важливим та інформативним джерелом є документальна діалогія українських режисерів Анатолія Караса та Віктора Шкуріна «Липневі грози» (фільм перший «Страйк», 1989; фільм другий «Викид», 1990⁷). Ця хроніка є безцінним артефактом деконструкції міфу,

¹ Вертов Д. (реж.). Ентузіазм: Симфонія Донбасу [Кінофільм]. Київ : Київська кінофабрика «Українфільм», 1930.

² Луков Л. (реж.). Велике життя (1 серія) [Художній фільм]. Київ : Київська кіностудія, 1939.

³ Луков Л. (реж.). Велике життя (2 серія) [Художній фільм]. Москва : Кіностудія ім. М. Горького, 1946.

⁴ Луков Л. (реж.). Донецькі шахтарі [Художній фільм]. Москва : Кіностудія ім. М. Горького, 1950.

⁵ Слісаренко А. (реж.). Гори, моя зоре [Художній фільм]. Київ : Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1957.

⁶ Мішурін О. (реж.). Літа молодії [Художній фільм]. Київ : Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1959.

⁷ Карась А., Шкурін В. (реж.). Липневі грози (Фільм 1: «Страйк»; Фільм 2: «Викид») [Документальний фільм]. Київ : Укркінохроніка, 1989–1991.

оскільки вона вперше за сім десятиліть позбавила шахтарів ідеологічного глянцю, показавши їхні виснажені, справжні обличчя та зафіксувавши акт повернення робітникам власного політичного голосу під час страйків на площах Донецька.

Окрему групу джерел, що забезпечує міцне емпіричне підґрунтя, становлять усноісторичні джерела, до яких відносяться глибинні інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій, а також сучасні документальні проєкти-хроніки, такі як проєкт Суспільного мовлення «Шахтарські протести 90-х. Чуєш гуркіт касок?», що дозволяють верифікувати гіпотези та реконструювати психологічний клімат епохи розпаду міфу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити формування, еволюції та специфіки функціонування образу шахтаря в радянській пропаганді та масовій культурі на території Української РСР у 1930–1980-ті рр. шляхом аналізу агітаційних плакатів, кінематографу та періодичної преси.

Завдання дослідження:

1. Дослідити візуальне відображення шахтарської праці в агітаційних плакатах УРСР;
2. Розкрити особливості формування та трансформації образу шахтаря у радянському кінематографі;
3. Проаналізувати образ шахтаря у радянській періодиці 1930–1980-х рр.;
4. Узагальнити результати дослідження та визначити роль образу шахтаря у радянській пропаганді та культурі.

Методологія та методи дослідження.

Дослідження здійснюється на міждисциплінарній основі, використовуючи принципи культурної історії, медіа- та візуальних студій. Зокрема застосовані загальнонаукові методи аналізу і синтезу (для опрацювання фактів і літератури) та ретроспективний і генетичний підходи (для реконструкції походження і розвитку образу). Серед спеціально-історичних методів ключову роль відіграє історико-порівняльний метод (для порівняння репрезентацій шахтаря в різних медіа і різних історичних

періодах) та історико-типологічний (для виокремлення характерних символічних тропів – «шахтар-герой», «шахтар-наставник» тощо). У роботі з текстовими джерелами використовується дискурс-аналіз (для системного вивчення періодики і документів), а з візуальними – семіотичний та іконографічний аналіз (для декодування значень та символів у плакатах і кіно).¹ Цей набір методів дозволяє всебічно дослідити спосіб конструювання образу шахтаря та його роль у радянській культурі.

Наукова новизна роботи.

У роботі вперше комплексно досліджено образ шахтаря в УРСР крізь призму міждисциплінарного аналізу: поєднано досвід соціальної історії праці з дослідженнями візуальної культури й політики пам'яті. На відміну від попередніх праць, які зосереджувалися, наприклад, на економіці промисловості чи конкретних рухах робітників, тут робиться акцент на культурній та ідеологічній конструкції образу шахтаря як культурного тексту. Новизна полягає також у співставленні радянської пропаганди про шахтарів із альтернативними дискурсами (мовою регіональних і національних комунікацій) і виокремленні того, що становить автономну українську традицію репрезентації шахтарської праці. Пропоноване дослідження вносить вклад у вивчення регіональної ідентичності Донбасу та механізмів радянської символіки, актуальних для розуміння сучасних міфів і конфліктів пам'яті.

Короткі відомості про апробацію результатів дослідження.

Основні положення та результати дипломного дослідження були обговорені та представлені під час роботи 79-ї Міжнародної наукової конференції молодих учених «Каразінські читання. Історичні науки», яка відбулася у квітні 2025 року на базі історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

¹ Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колект. монографія / Удод Олександр, Верменич Ярослава, Ковалевська Ольга, Ясь Олексій ; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра ; за загал. ред. В. Смолія ; НАН України ; Ін-т історії України. — Київ : Генеза, 2018. — С. 119-183

Розділ 1. Образ шахтаря у радянському агітаційному плакаті (1930–1980-ті рр.)

Візуальна культура Радянського Союзу постає перед дослідником як безпрецедентний за своїми масштабами інструмент масової когнітивної інженерії, де агітаційний плакат відігравав роль ключового, найбільш масового та ефективного медіума. У суспільстві, яке в перші роки після більшовицького перевороту 1917 року характеризувалося надзвичайно низьким рівнем грамотності – лише близько 38 % населення вміли читати. Друковане слово не могло забезпечити швидкої та тотальної ідеологічної мобілізації. З огляду на це, у квітні 1918 року Володимир Ленін ініціював так званий декрет про «монументальну пропаганду», який легітимізував візуальне мистецтво як головну зброю держави у боротьбі за свідомість мас.¹

Серед усього розмаїття соціальних ролей, які конструювала радянська пропаганда протягом семи десятиліть, образ шахтаря посідав абсолютно виняткове, центральне місце. Він концептуалізувався не просто як репрезентація звичайного індустріального робітника, а як втілення самого пролетарського авангарду. Шахтар подавався як титанічна, нездоланна сила, здатна своїм ентузіазмом підкорювати природу та творити нову матеріальну реальність соціалістичного світу, адже саме вугілля проголошувалося «хлібом індустрії».²

Еволюція цього складного візуального образу протягом 1930–1980-х років у жодному разі не була лінійною чи стилістично однорідною. Вона слугує своєрідним надчутливим індикатором соціокультурних, політичних, геополітичних та макроекономічних змін усередині радянської імперії, відображаючи драматичний шлях від сліпого утопізму часів форсованої індустріалізації через сувору, мілітаризовану риторику воєнних років і

¹ The Definitive History of the Soviet Propaganda Poster // Comrade Gallery. URL: <https://www.comradegallery.com/journal/the-definitive-history-soviet-propaganda-poster>

² Кузіна К., Куліков В., Склокіна І. Ціна успіху. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. С. 157–184.

повоєнної відбудови до неминучої рутинізації, стилістичної стагнації та остаточної деконструкції міфу в епоху пізнього соціалізму. У плакатах образ робітника пройшов болісну трансформацію: від прометеївського деміурга, який змінював ландшафти та час, до втомленої, обтяженої соціальними хворобами людини повсякдення. Цей перехід у візуальній риторичі розкриває саму суть глибинного руйнування радянського ідеологічного проєкту, який не зміг витримати зіткнення власних міфів із суворою дійсністю.¹

Дослідження цієї тривалої трансформації вимагає залучення комплексного семіотичного, історичного, психологічного та візуального аналізу. Такий мультидисциплінарний підхід дозволяє не лише описати зміну стилістики, але й деконструювати приховані механізми впливу тоталітарної пропагандистської машини на масову свідомість, чия спадщина, як доводить сучасність, продовжує резонувати навіть сьогодні у формах дезінформації та мілітаризованих наративів.

1.1. Формування «героїчного» образу шахтаря у 1930-ті рр.

Утвердження тоталітарної естетики в 1930-ті роки супроводжувалося радикальною зміною візуального ландшафту та зміщенням акцентів у державній політичній рекламі. Якщо ранні плакати 1910-х та 1920-х років, такі як роботи Віктора Дені «Смерть капіталу – або смерть під п'ятою капіталу!» (1919)² чи «Остання година» (1920)³. У цих роботах головним мотивом була класова ненависть і руйнування старого світу.

Однак із настанням сталінської епохи «великого перелому» та початком перших п'ятирічок фокус пропаганди різко звузився до внутрішнього економічного фронту. Перехід у 1928 році до політики форсованої індустріалізації вимагав небаченої досі мобілізації внутрішніх людських ресурсів. Це ми можемо побачити на плакатах Олександра Дайнеки

¹ Mykhnenko V. From exit to take-over: the evolution of the Donbas as an intentional community. Uppsala, 2004.

² Дені В. Смерть капіталу — або смерть під п'ятою капіталу! [Плакат]. 1919.

³ Дені В. Остання година [Плакат]. 1920.

«Механізуємо Донбас» (1930)¹, де два шахтарі з відбойними молотками видобувають вугілля, та плакат Густава Клуциса «Виконаємо план великих робіт» (1930)², який показує згуртованість колективу. Варто зазначити, що на плакаті Г. Клуциса можна побачити «ієрархічний» устрій радянської влади, де робітники розміщені в самому куті, що показує їхню роль у суспільстві.

Шахтар став ідеальною, архетипічною фігурою для такого символічного конструювання, оскільки його діяльність поєднувала екстремальну фізичну витривалість, небезпеку та вирішальне значення для економіки. Вугілля живило гігантські металургійні комбінати та електростанції, що яскраво проілюстровано на літографії Михайла Балясного 1930 року: «Комунізм – це радянська влада плюс електрифікація всієї країни. Змінимо СРСР через соціалістичну індустріалізацію!»³

Апогеєм конструювання цього героїчного міфу стало зародження стахановського руху. 31 серпня 1935 року вибійник шахти «Центральна-Ірміне» на Донбасі Олексій Стаханов, який перевищив норму в 14 разів. Пропагандистська машина миттєво підхопила цей ретельно спланований і забезпечений ресурсами епізод, перетворивши його на масовий квазірелігійний культ. Невдовзі з'явилися нові рекордсмени: 1 лютого 1936 року було оголошено, що шахтар Микита Ізотов видобув 640 тонн вугілля.⁴

Пропагандистська машина миттєво підхопила ці цифри, перетворивши окремий, ретельно зрежисований та підготовлений виробничий епізод на масовий культ. Як приклад може слугувати плакат Д. Долгорукова «Будемо працювати по-стахановськи!»⁵. У візуальній риторичі плакатів цього періоду Стаханов та його численні послідовники набули рис справжніх античних

¹ Дайнека О. Механізуємо Донбас [Плакат]. 1930.

² Клуцис Г. Виконаємо план великих робіт [Плакат]. 1930.

³ Кузіна К., Куліков В., Склокіна І. Ціна успіху. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. С. 157–184.

⁴ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін.; за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. с. 130

⁵ Долгоруков Д. Будемо працювати по-стахановськи [Плакат].

героїв, але обтяжених новими, специфічно радянськими ідеологічними сенсами. Образ стахановця поєднував у собі дві, здавалося б, діаметрально протилежні характеристики. З одного боку, це була первісна, нестримна, сирова фізична міць пращура-героя. З іншого боку – це був носій сучасного, раціонального і вкрай прогресивного розуму, здатного вивільнити приховані сили новітніх технологій і беззаперечно взяти під контроль їхні безмежні можливості. Пропаганда стахановщини пропонувала суспільству бачення абсолютно нової людяності, де перевершення старих, «відсталих» норм ставало не просто виробничою необхідністю чи економічним розрахунком, а ключовим маркером належності до вищої касты «нових людей».

Щоб зрозуміти глибину цього явища, необхідно звернутися до концепції «громадянської релігії». У своєму дослідженні «Безсмертні через працю: стаханівський рух у радянській ідеології» (Колумбійський університет, 2020)¹ дослідниця Перрі Янг доводить, що стахановізм функціонував як специфічна релігійна практика всередині войовничо-атеїстичної держави. Трудові надзусилля відкрито називалися у партійній пресі «більшовицькими дивами», а самі шахтарі-рекордсмени трансформувалися у своєрідних радянських ікон, наділених статусом носіїв «істинної віри» у перемогу соціалізму.

Радянські плакати спонукали робітників ідентифікувати себе зі своєю виснажливою працею, вимагаючи не лише механічної фізичної присутності у вибої, але й повної, безоглядної емоційної та психологічної віддачі. Це створювало атмосферу інтенсифікації праці, якій було майже неможливо опиратися. Адже в умовах сталінського терору відмова від участі в цій «творчій самореалізації» означала б не просто невиконання плану (за що загрожували репресії), а відмову від запрошення проявити свій талант, зраду власного життєвого потенціалу та саботаж побудови справедливого суспільства.²

¹ Young P. I. *Immortal through Labor: The Stakhanovite Movement in Soviet Ideology* (Senior Thesis). Columbia University, 2020.

² Так само.

Важливим аспектом впливу радянського плаката було інтуїтивне, а згодом і цілеспрямоване використання теорії кольору. В основі колористики лежало поєднання домінантних кольорів з чітко визначеними психологічними характеристиками. Візуальні аналітики виокремлюють використання так званого «збуджуючого червоного» та «компетентного синього».

Червоний колір, який домінував на плакатах таких художників, як Микола Чомов, Юрій Меркулов (автори відомого плаката 1930 року «Виконаємо п'ятирічку не за п'ять років, а за чотири!»¹) та Микола Долгоруков («Пролетарі всіх країн, єднайтеся! За світовий Жовтень!», 1932²), мав на меті викликати стан революційної екзальтації, тривоги, готовності до миттєвої дії та самопожертви. Водночас синій колір, що часто використовувався для зображення індустріальних механізмів, робочого одягу шахтарів чи фонових елементів креслень, відповідав за трансляцію ідей стабільності, технологічної надійності, інтелектуальної компетентності та раціонального контролю над хаосом природи.³

Композиційно простір аркуша будувався так, щоб штучно збільшити масштаб людини. Фігура шахтаря майже завжди малювалася в ракурсі знизу вгору, перетворюючи його на велетня, який буквально височів над шахтними копрами. Відбійний молоток у його руках набував семантики чарівного артефакту, яким пролетар розтинав тіло землі.

Однак цей тріумфальний, бездоганний графічний наратив виконував надзвичайно похмуру функцію: він був декоративною ширмою для маскування жахливої реальності сталінської економіки. Тогочасні вугільні шахти Донбасу та Кузбасу були місцями підвищеної небезпеки та масової смертності. Керівництво підприємств, перебуваючи під перманентним тиском нереалістичних партійних планів, вкрай рідко інвестувало кошти у створення

¹ Чомов М., Меркулов Ю. Виконаємо п'ятирічку не за п'ять років, а за чотири! [Плакат]. 1930.

² Долгоруков М. Пролетарі всіх країн, єднайтеся! За світовий Жовтень! [Плакат]. 1932.

³ The Definitive History of the Soviet Propaganda Poster // Comrade Gallery. URL: <https://www.comradegallery.com/journal/the-definitive-history-soviet-propaganda-poster>

належних умов праці чи систем вентиляції. Нещасні випадки стали буденністю. Відомий авангардист Густав Клуцис, відвідавши Горлівку в 1931 році, був глибоко вражений брудом і важкою працею реальних забійників, проте у своїй «Донбаській серії»¹ він створював ідеалізовані фотомонтажі, де поєднував справжні обличчя та робочий одяг із вигаданою «героїчною гармонією».²

Замість фінансування безпеки уряд посилював візуальну пропаганду. Художники відмовилися від довгих текстових інструкцій з техніки безпеки на користь ідеалізованих зображень, оскільки значна частина нових робітників, що втекли з сіл від примусової колективізації, просто не вміла читати. Крім того, штучне завищення норм виробітку призвело до прихованого опору та тихого саботажу з боку мас. Проте на папері шахтар залишався щасливим титаном, який своїми рекордами підтверджував відому фразу Йосипа Сталіна, проголошену на Всесоюзній нараді стахановців: «Жити стало краще, товариші. Жити стало веселіше»³. Плакатна індустрія перетворила цю цитату на візуальну догму, повністю ігноруючи кров та виснаження робітників.⁴

1.2. Шахтар у радянському плакаті часів Другої світової війни та післявоєнної відбудови (1940-1950-ті рр.)

З початком німецько-радянської фази Другої світової війни влітку 1941 року парадигма радянської пропаганди зазнала блискавичної тектонічної трансформації. Від абстрактного конструювання світлого майбутнього та риторики соціалістичного змагання фокус миттєво змістився на забезпечення фізичного виживання держави. Утопічна тематика мирного будівництва

¹ Яковленко К. Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах // Українська правда. Життя. 2021.

² Яковленко К. Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах // Українська правда. Життя. 2021.

³ Year of the Stakhanovite // Seventeen Moments in Soviet History. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1936/year-of-the-stakhanovite/>

⁴ Year of the Stakhanovite // Seventeen Moments in Soviet History. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1936/year-of-the-stakhanovite/>

безслідно зникла, поступившись місцем суворій мілітарній риториці, а образ шахтаря адаптувався до екстремальних потреб фронту.

У роки війни простір агітаційного плаката став полем психологічної битви. Емоційним камертоном епохи став плакат Іраклія Тоїдзе «Батьківщина-мати кличе!» (1941)¹. У цій новій системі координат шахтар, який у попереднє десятиліття був безперечним уособленням розбудови, був перетворений на бійця «трудового фронту».

Візуальна риторика воєнного періоду почала надзвичайно активно використовувати прийом метафоричного ототожнення мирних інструментів праці зі смертоносною зброєю. Композиції вибудовувалися так, щоб відбійний молоток шахтаря візуально римувався або буквально зливався зі стволом станкового кулемета чи зенітної гармати. Важкі шматки вугілля концептуалізувалися як снаряди, що обрушуються на голови ворога. Робота під землею розумілася відтепер не як макроекономічний показник, а як безпосередній акт знищення загарбників.

Дослідниця сучасної візуальної культури Катерина Яковленко звертає увагу на мілітаризацію самого індустріального ландшафту в образотворчому мистецтві: заводські труби та аглофабрики почали зображувати подібно до артилерійських систем та ракет. Промислова міць регіону була невіддільна від військової. Образ гірника у цей час повністю зливається з образом солдата, що яскраво демонструє плакат «Донбас, до перемоги!»², який закликав усю вугільну індустрію працювати виключно на фронт. Потужні гасла, такі як «Смерть німецько-фашистським окупантам!»³ на спільному плакаті Миколи Долгорукова та Бориса Єфімова (1942), супроводжували динамічні постаті робітників, які своїм наднормовим вугіллям забезпечували рух бронепоездів.⁴

¹ Тоїдзе І. Батьківщина-мати кличе! [Плакат]. 1941.

² Донбас, до перемоги! [Плакат].

³ Долгоруков М., Єфімов Б. Смерть німецько-фашистським окупантам! [Плакат]. 1942.

⁴ Яковленко К. Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах // Українська правда. Життя. 2021.

Обличчя шахтаря на плакатах 1941–1942 років втратило радісну стаханівську екзальтацію. Його риси стали виснаженими та суворими. Художники підкреслювали крайню нервову напругу, недоїдання, але водночас – сталеву рішучість і готовність до тотальної пожертви. Тили та фронт концептуалізувалися як єдиний монолітний простір. Коли хід війни змінився після Сталінграда, тональність еволюціонувала: знаменитий плакат Віктора Іванова «Дійдемо до Берліна!» (1944)¹ втілював потужну впевненість у тріумфі, де робітник виступав фундаментом наступу Червоної Армії.

Звільнення індустріального Донбасу у 1943 році відкрило нову сторінку – епічну тему повоєнної реконструкції. Регіон, який був «Всесоюзною кочегаркою», опинився в руїнах: шахти були масово затоплені, а обладнання понівечене під час відступів обох армій.

Державна пропаганда розглядала відбудову не лише як економічну необхідність, але і як доказ непереможності радянської системи. У візуалізації післявоєнного Донбасу використовувалося «ментальне картографування»: простори маркувалися зруйнованою шахтою (як сакральним місцем сили) та героїчним робітником (як головним деміургом). Композиційно це вирішувалося через драматичний контраст: на темному тлі зображувалися покручені конструкції знищених копрів, а на світлому передньому плані домінувала постать творця, який розчищав завали. Процес відкачування води із шахт подавався як містичний акт воскресіння природи й економіки.

Для збереження високого мобілізаційного тону шахтарі часто зображувалися у напіввійськовому одязі (потертих гімнастках, солдатських ремнях) або з бойовими орденами на робочих куртках. Цей тонкий візуальний місток конвертував військовий патріотизм у трудовий ентузіазм повоєнної відбудови.

Проте на зламі 1940–1950-х років пафос монументальної боротьби почав змінюватися. Згідно з дослідженнями К. Яковленко, викладеними у статті

¹ Іванов В. Дійдемо до Берліна! [Плакат]. 1944.

«Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах» (2021)¹ та у книзі «Донбас як метафора»², радянська пропаганда перейшла до конструювання ідеалізованого урбаністичного міфу. У цей період формується потужний регіональний наратив, де сам географічний простір краю починає ототожнюватися з тілом робітника (аж до того, що на картах залізниці малювали як «лінії життя» на розкритій долоні). Образ гірника не зникає, а радше органічно розчиняється в міфі про край, стаючи творцем нової урбаністичної ідилії.

Як зазначав тогочасний радянський письменник Борис Горбатов, людина тут ніби «стала богом», повністю приборкавши дикий степ і власними руками створивши нові річки (канали) та гори (терикони). У фотоальманахах і плакатах на зміну суворому індустріальному героїзму прийшло зображення єднання людського щастя та відновленого простору. Шаhtarів дедалі частіше зображували не у темному вибої під землею, а на тлі відбудованих широких зелених проспектів та світлих міст; ландшафт Донбасу подавався як абсолютний тріумф людини.³

Цей стерильний, оптимістичний образ активно експортувався на Захід. Яскравим прикладом є англomовна брошура «Soviet Miners: Life and Work in a Donbas Mining Town»⁴, видана у Лондоні 1956 року, яка малювала ідилічну картину заможного життя вугільників без жодних соціальних конфліктів.

Однак цей регіональний міф різко контрастував із реальною історією Донбасу. Як зазначає історик Гіроакі Куромія у книзі «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки» (1998)⁵,

¹ Яковленко К. Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах // Українська правда. Життя. 2021.

² Яковленко К. Донбас як метафора. Київ : ist publishing, 2024.

³ Яковленко К. Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах // Українська правда. Життя. 2021.

⁴ Soviet Miners: Life and Work in a Donbas Mining Town. London : Soviet News, 1956.

⁵ Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. New York, Cambridge, England : Cambridge University Press, 1998.

Донбас історично був небезпечним «фронтиром», куди стікалися втікачі та кримінальні елементи, краєм із найкривавішою історією та постійним опором державному диктату. Пропаганда старанно нівелювала цю стихійну свободу та агресію, створюючи на папері фантомну, ідейно слухняну «армію шахтарів», повністю лояльну до Москви.

1.3. Трансформації візуального образу у 1950–1980-ті рр.

Зі смертю Йосипа Сталіна у 1953 році, подальшим розвінчанням культу особи та початком хрущовської «Відлиги» візуальний ландшафт політичного плаката зазнав суттєвих змін. На початку 1960-х років амбітна нова програма КПРС проголосила курс на побудову матеріально-технічної бази комунізму та висунула гасло «Наздогнати й перегнати капіталістичний Захід!». Незважаючи на загальний оптимістичний тон, образ шахтаря почав втрачати свої надприродні риси, набуваючи більш реалістичних, а подекуди й суто буденних обрисів.

На межі 1950-х та 1960-х років у радянському мистецтві виникає так званий «суворий стиль». Це художнє явище стало гострою реакцією нового покоління митців на фальшиву театральність, помпезність та лакований оптимізм пізнього сталінського ампіру. Художники намагалися очистити образ радянського робітника від ідеологічного глянцю.

Дослідниця Ксенія Кузіна у своїй роботі фіксує складну подвійність цього періоду. З одного боку, продовжувалося формування «шахтарського пантеону», де гірники вважалися елітою (своєрідними «аристократами» робітничого класу). Вугілля продовжувало сакралізуватися як ресурс, необхідний для виплавки металу, з якого, зокрема, будували ракети для підкорення космосу. Терикони та копри стали офіційними монументальними символами Донбасу. З іншого боку, робітника дедалі частіше представляли як

звичайний «гвинтик» (чи шестерню), функція якого полягала виключно у забезпеченні безперебійної роботи великої державної машини.¹

Шахтар на плакатах «суворого стилю» принципово відрізнявся від сяючого стахановця 1930-х. Новий герой – це втомлена людина з грубими, затемненими вугільним пилом рисами обличчя, з важким поглядом і натрудженими руками. Зображення втратили динаміку; акцент свідомо робився на важкій статистиці. Ця монохромна, малорухлива композиція символізувала не стрімкий політ у майбутнє, а нестерпну важкість щоденної монотонної праці глибоко під землею. Героїзм став буденним, позбавленим свята.

У цей же час виник різкий візуальний дисонанс у загальносоюзній пропаганді. Поки одна частина плакатів підносила тріумф космічної ери (наприклад, роботи Вадима Волікова «Слава радянській людині, першому космонавту!» 1961², та Марка Абрамова), формуючи образ надсучасної наддержави, шахтарська графіка демонструвала архаїчну, важку підземну працю. Контраст між технологіями орбітальних польотів і кайлом у забої ставав дедалі очевиднішим для населення.

З переходом до епохи брежнєвського «Застою» (1970-ті – перша половина 1980-х рр.) радянський плакат стикнувся з глибокою паралізуючою кризою жанру. Масштабне тиражування тривало, але реальний психологічний вплив на аудиторію зник. Нескінченні кампанії, присвячені незліченним ювілеям КПРС, річницям Жовтневої революції та з'їздам (добре представлені в архівах Університету Дьюка), породили масив сірих, шаблонних матеріалів. Образ шахтаря остаточно ритуалізувався. Він функціонував скоріше як мертвий геральдичний символ на державному гербі, аніж як живий соціальний персонаж, що мав би надихати молодь.

¹ Кузіна К., Куліков В., Склокіна І. Ціна успіху. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. С. 157–184.

² Воліков В., Абрамов М. Слава радянській людині, першому космонавту! [Плакат]. 1961.

Між гучною візуальною пропагандою, яка бравурно звітувала про нові трудові звершення, та дефіцитною реальністю виникла нездоланна прірва. Реальна економіка і вугільна промисловість зокрема невпинно занурювалася у глибоку кризу. Як підкреслює історикиня Зоя Лихолобова (на що спирається К. Кузіна), частка Донбасу у видобутку палива з середини 1960-х років неухильно скорочувалася, державні капіталовкладення зменшувалися, а основні фонди старіли. До того ж «зрівнялівка» у зарплатах послабила мотивацію гірників, у той час як плакати продовжували транслювати міф про їхнє стабільне матеріальне становище.¹

Криза проявилася і в спробах пропаганди маскувати нові виклики. На тлі безпрецедентної деградації довкілля, спричиненої агресивним видобутком копалин (сліди якої і досі є травматичним досвідом регіону, як зазначає О. Стяжкіна у своїх працях про Донбас), державні плакати масово почали закликати берегти природу. Серії на кшталт плаката І. Данилової «Збережемо наше довкілля» (1972)² були лицемірною спробою створити заспокійливий наратив про екологічну гармонію режиму, приховуючи апокаліптичні масштаби індустріального спустошення.

Фінальний акорд в історії радянського плаката пролунав у добу «Перебудови» та «Гласності» під проводом Михайла Горбачова. Плакати кінця 1980-х років відчайдушно закликали до подолання бюрократії, але державна машина вже безповоротно втратила монополію на інформацію.

Найвиразнішим підсумком цієї деконструкції міфу став кінець 1980-х, коли, як відзначає Гіроакі Куромія, символом епохи став не намальований ідеалізований герой, а реальний анонімний донбаський шахтар, який вийшов на страйк. Цей втомлений, обурений робітник, який грюкав каскою об асфальт площ, став лідером першого масштабного антисистемного протесту, остаточно знищивши 70-річну ілюзію про покірну «армію праці». Провал

¹ Кузіна К., Куліков В., Склокіна І. Ціна успіху. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. С. 157–184.

² Данилова І. Збережемо наше довкілля [Плакат]. 1972.

путчу у 1991 році символічно завершив еру радянського пропагандистського плаката. Образ титанічного шахтаря розчинився в хаосі ринкової реклами, залишивши по собі розбитий регіон, чия об'єктивна економічна та соціальна реальність так і не співпала з намальованою на папері утопією.¹

¹ Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. New York, Cambridge, England : Cambridge University Press, 1998. P. 167

Розділ 2. Шахтар у радянському кінематографі

Радянський кінематограф від самого свого зародження функціонував не лише як простір естетичного пошуку чи індустрія розваг, але й як потужний біополітичний інструментарій, покликаний формувати нову соціальну реальність та конструювати ідентичність «нової радянської людини». У цій масштабній ідеологічній матриці образ робітника, і зокрема шахтаря, посідав центральне, майже сакральне місце. Донбас як специфічний географічний та індустріальний регіон трансформувався на екрані у складний семіотичний конструкт – символічний фронтір, де людина кидала виклик природі, хаосу та власному дореволюційному минулому.

Еволюція цього образу впродовж 1930–1980-х років є не просто історією зміни кінематографічних стилів, а глибоким, багатшаровим відображенням соціально-політичних зсувів, економічних криз та ідеологічних трансформацій радянського проєкту. Від безмовного гвинтика в індустріальній симфонії авангардистів до міфологізованого напівбога-стахановця, від травмованого війною відбудовника до виснаженого соціальною несправедливістю страйкаря кінця 1980-х років – кінематографічний шахтар пройшов шлях, який вичерпно ілюструє траєкторію злету та неминучого краху радянської утопії. Аналіз цієї еволюції дозволяє не лише простежити механізми радянської пропаганди, але й зрозуміти глибинні психогеографічні та соціокультурні процеси, що формували ідентичність Донбасу, яка й досі залишається об'єктом пильної уваги дослідників.

2.1. 1930-ті рр.: шахтар як символ модернізації

Формування концептуального образу шахтаря у 1930-ті роки було нерозривно пов'язане з політикою форсованої індустріалізації, розгортанням перших п'ятирічок та остаточним утвердженням сталінської диктатури. Для візуалізації безпрецедентних масштабів промислової модернізації радянське керівництво потребувало нових естетичних форм, здатних впливати на маси. Як зазначав ще в ранні роки радянської влади Йосип Сталін, кіно розглядалося

як «найбільший засіб масової агітації», що мало розмовляти з малоосвіченим або неписьменним населенням мовою універсальних візуальних символів.¹

Першим монументальним кроком у конструюванні екранного Донбасу став авангардний звуковий документальний фільм Дзиги Вертова «Ентузіазм (Симфонія Донбасу)»², випущений Київською кінофабрикою «Українфільм» у 1930 році. Ця стрічка, знята Дзигією Вертовим у співавторстві з дружиною, режисеркою монтажу Єлизаветою Свіловою, стала революційною не лише для радянського, але й для світового кінематографа. Вона фіксує перехід від концепції візуального дослідження світу до зорово-звукового дослідження.³ У цій роботі шахтар постає не стільки як індивідуальність чи психологічно окреслена особистість, скільки як невіддільна частина гігантського, пульсуючого індустріального механізму.

Д. Вертов, будучи палким прихильником злиття людини й машини, використовує новаторський метод контрапунктного монтажу звуку та зображення. Експериментальна партитура фільму, де індустріальні шуми, гуркіт металу, ритмічний стукіт відбійних молотків та заводські гудки створюють нову пролетарську поліфонію, замінює традиційний музичний супровід та людське мовлення. Унікальність вертовського підходу полягає в тому, що голос самого шахтаря у фільмі практично відсутній: його замінює голос безособового гучномовця, радіо та працюючих механізмів.⁴ Це епістемологічне зміщення переконливо свідчить про те, що на початку 1930-х років, у парадигмі радикального конструктивізму, агентність належала не індивідуальному робітнику, а колективному процесу виробництва та державному апарату, який цей процес організовував.

¹ Taylor R. The Politics of the Soviet Cinema 1917–1929. Cambridge : Cambridge University Press, 1979. P. 158.

² Вертов Д. (реж.). Ентузіазм: Симфонія Донбасу [Кінофільм]. Київська кінофабрика «Українфільм», 1930.

³ Ентузіазм. Симфонія Донбасу // ВУФКУ. URL: <https://vufku.org/found/entuziiazm-symfoniia-donbasu/>

⁴ Яковленко К. П'ятдесят років після Дзиги Вертова: образ гірника в соціальному документальному кіно кінця 1980-х – початку 1990-х років (на прикладі фільмів «Липневі ГРОЗИ» та «Перебудова знизу») // 2016. С. 113.

Однак сучасні дослідники, аналізуючи «Ентузіазм», вказують на глибокий моральний та ідеологічний дисонанс цієї роботи. Попри визнану художню геніальність, стрічка Д. Вертова була інкорпорована в тоталітарний наратив. Вона слугувала інструментом естетизації жорстокої експлуатації та цілеспрямованого приховування катастрофічних наслідків форсованої колективізації й Голодомору, що розгорталися в Україні паралельно зі зйомками індустріальних тріумфів. Як зауважують критики, візуальна краса та ритміка кадру маскували трагедію регіону, перетворюючи фільм на пропагандистський фасад, за яким ховалася ціна сталінського стрибка в індустріальне майбутнє.¹

Проте вже в середині 1930-х років абстрактний колективізм авангарду перестав задовольняти ідеологічні потреби зміцнілої сталінської держави. Відбувається директивний перехід до доктрини соціалістичного реалізму, що вимагала створення персоніфікованих героїв, здатних надихати маси особистим прикладом та формувати пантеон нових радянських святих. Каталізатором цього процесу став стаханівський рух, ініційований партією у серпні 1935 року після того, як вибійник Олексій Стаханов на шахті «Центральна-Ірміно» в Донецькому басейні перевиконав норму видобутку вугілля у 14 разів (видобувши 102 тонни за зміну).² Стаханівський міф потребував негайної візуалізації. Шахтар-стахановець на екрані конструювався як титан модернізації, чия фізична праця набувала ознак священного ритуалу служіння державі.

З економічної та соціологічної точок зору цей рух був продуманим інструментом легітимізації підвищення норм виробітку та інтенсифікації праці для всього робітничого класу, часто без адекватного збільшення матеріальної винагороди для рядових гірників. Згодом опоненти руху

¹ Яковленко К. П'ятдесят років після Дзиги Вертова: образ гірника в соціальному документальному кіно кінця 1980-х – початку 1990-х років (на прикладі фільмів «Липневі ГРОЗи» та «Перебудова знизу») // 2016. С. 115.

² Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін.; за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. с. 130

ризикували отримати тавро «шкідників», що в умовах сталінського терору означало репресії або смерть. Проте в кінематографі стаханівський рух набув форм епічної, безкомпромісної боротьби нового, прогресивного зі старим, реакційним.

Еталонним втіленням цього нового канону стала перша серія художнього фільму Леоніда Лукова «Велике життя»¹, випущена Київською кіностудією у 1939 році. Л. Луков, який народився в Маріуполі і якого згодом кінознавці назвуть головним «співцем Донбасу»², створює архетиповий виробничий сюжет: молодий інженер-новатор Петухов пропонує передовий метод видобутку вугілля, але стикається з відчайдушним опором консервативного голови шахткому Усиніна та бюрократів, що бояться ризику. Конфлікт вирішується завдяки втручанням мудрого партійного організатора Хадарова та беззаперечній підтримці ініціативних робітників-стахановців і ветеранів праці. Фільм не просто відображає виробничий процес; він виконує функцію соціального конструювання, де шахта стає метафорою всього радянського суспільства в стані безперервної боротьби за світле комуністичне майбутнє.

Дослідники кіно, аналізуючи фільми цього періоду, вказують на присутність прихованих міфологічних і навіть квазірелігійних структур у соцреалістичному каноні: лідери партії виконують роль божественного пантеону або верховних жерців, інженери-новатори – месій, а шахтарі-герої – пророків або мучеників індустріалізації.³ Саме через такі стрічки формувався так званий «донбаський текст» у радянському кіно. Як зазначає кінознавець Євгеній Марголіт у межах масштабного дослідження «Кіноревізія Донбасу

¹ Луков Л. (реж.). Велике життя (1 серія) [Художній фільм]. Київська кіностудія, 1939.

² Кіноревізія Донбасу 2.0 / упоряд. С. Мензелевський [та ін.]. Київ : Національний центр Олександра Довженка, 2017. С. 148

³ Apostolov A. The production of a chosen space: the Donbass in the cinema of the Stalin era // Studies in Russian and Soviet Cinema. 2017. Vol. 11. Issue 2. P. 146–162.

2.0», у цих фільмах конструювався особливий образ реальності, який для масового глядача ставав важливішим за саму дійсність.¹

Кінематограф 1930-х років здійснив безпрецедентну роботу з перекодування масової свідомості. Глядачі засвоювали через рухомі зображення нові моделі поведінки, непохитні соціальні ієрархії та словник абсолютної політичної лояльності. Образ шахтаря став універсальним лекалом «нової радянської людини» – дисциплінованої, безмежно відданої партії, готової на безперервний трудовий подвиг і повну самопожертву заради колективного блага та виконання планів п'ятирічки.

2.2. 1940–1950-ті рр.: образ шахтаря у контексті війни та відбудови

Друга світова війна та тривала німецька окупація Донбасу завдали нищівного удару не лише по матеріальній інфраструктурі регіону, але й по його міфології як непереможного, монолітного індустріального серця радянської країни. У повоєнний час перед радянським кінематографом постало надскладне багаторівневе завдання: необхідно було концептуалізувати травму війни, ідеологічно «реінтегрувати» населення, що тривалий час перебувало під окупацією (і апріорі підозрювалося центром у неблагонадійності та колабораціонізмі), а також мобілізувати фізично й психологічно виснажених людей на надлюдські зусилля з відбудови зруйнованої промисловості.

Конфлікт між суворою реальністю повоєнної руїни та невблаганними вимогами державного ідеологічного глянцю найяскравіше та найдраматичніше проявився в долі другої серії фільму Леоніда Лукова «Велике життя» (1946)². Дія стрічки розгортається у 1943 році, безпосередньо після перших кроків зі звільнення Донбасу, і фокусується на стихійному, напівкустарному відновленні затоплених шахт самими робітниками в умовах

¹ Кіноревізія Донбасу 2.0 / упоряд. С. Мензелевський [та ін.]. Київ : Національний центр Олександра Довженка, 2017. С. 149

² Луков Л. (реж.). Велике життя (2 серія) [Художній фільм]. Кіностудія ім. М. Горького, 1946.

тотального дефіциту техніки, інструментів і жахливих побутових умов. Однак спроба Л. Лукова бодай мінімально наблизитися до «окопної правди» повоєнної відбудови викликала безпрецедентно жорстку реакцію вищого керівництва держави.

9 серпня 1946 року Оргбюро ЦК ВКП(б) видало розгромну постанову, яка категорично заборонила фільм до показу. Авторів звинуватили у «примітивному зображенні» особистих переживань, пропаганді «безкультур'я та невігластва», а головне – в ігноруванні ключової, керівної ролі державної машини у відновленні промисловості. Особисто Йосип Сталін на засіданні жорстко розкритикував фільм, порівнюючи «безвідповідальність» Л. Лукова з помилками Ейзенштейна (в другій серії «Івана Грозного») та Пудовкіна («Адмірал Нахімов»). Сталін наголосив, що відбудова у фільмі показана в «іграшковій формі», без демонстрації передової механізації праці, а умови життя шахтарів зображені як нетипові та абсолютно неприйнятні для показу широкому загалу.

Цей історичний інцидент чітко засвідчив глибокий онтологічний розрив у радянському кінематографі доби пізнього сталінізму: екранний образ шахтаря не мав права бути травмованим, бідним, розгубленим чи покинутим напризволяще. Реальність виснажливої, ручної праці в небезпечних умовах була жорстко табуована. Держава безапеляційно вимагала повернення до монументального героїзму, де головним ініціатором і спонсором будь-якого прогресу виступала партія, а не низова самоорганізація чи відчай ініціативних робітників.

Відповіддю на цей безапеляційний ідеологічний запит став наступний фільм Л. Лукова – кольорова, візуально бездоганна епопея «Донецькі шахтарі» (1950).¹ Ця стрічка є класичним, хрестоматійним зразком пізньосталінського «безконфліктного» кіно, що базувалося на так званій теорії безконфліктності, де єдине можливе протистояння розгортається не між хорошим і поганим, а

¹ Луков Л. (реж.). Донецькі шахтарі [Художній фільм]. Кіностудія ім. М. Горького, 1950.

виключно між «хорошим і ще кращим». У центрі сюжету – триумфальне випробування та впровадження нового революційного вугільного комбайна, що символізує технологічну вищість радянської індустрії над природою. Шахтарі тут постають не як чорнороби з відбійними молотками, а як висококваліфікована технічна еліта, що масово здобуває вищу освіту в інститутах і з'являється на екрані в ідеально чистих, випрасуваних костюмах. Показовою є гіпертрофована, майже містична присутність вищого політичного керівництва: у фільмі (в його первісній версії) фігурують образи Сталіна, Ворошилова, Молотова та Берії, які нібито безпосередньо й щоденно опікуються долею донецьких гірників. Простір Донбасу в цьому фільмі остаточно втрачає свої реальні, автентичні риси і перетворюється на стерильну декорацію тотального державного патерналізму.

Аналізуючи кінематограф цього періоду, історикиня Олена Стяжкіна звертає увагу на глибинні соціокультурні конструкти, що закладалися в репрезентацію повсякдення, зокрема харчування та гендерних ролей.¹ Образ ситого, матеріально забезпеченого шахтаря-годувальника був надзвичайно важливим елементом приховування масового голоду (зокрема трагедії 1946–1947 років) та тотальних злиднів кінця 1940-х років. У фільмах ретельно вибудовувався консервативний патріархальний конструкт міцної робочої династії, де жінка, навіть якщо вона була залучена до виробництва або інтелектуальної праці, все одно частіше виконувала допоміжну функцію емоційної опори, берегині домашнього вогнища або символу тяглості традицій.

Зі смертю Сталіна та настанням хрущовської «відлиги» естетика радянського кіно поступово пом'якшується. Героїчний, монументальний пафос починає поступатися місцем інтимному ліризму, а на зміну ідеальним схемам приходять живі людські емоції. Це добре помітно у фільмі Анатолія

¹ Стяжкіна О. Гендерні виміри просторів модерності та повсякдення // Кіноревізія Донбасу 2.0. Київ : Довженко-Центр, 2017.

Слісаренка «Гори, моя зоре!» (1957)¹, де акцент у житті гірників зміщується з виробничих показників на складні міжособистісні, морально-етичні та любовні дилеми. Ще більш репрезентативною є картина Олексія Мішуріна «Літа молодії» (1959)², де амбіції молодого покоління мешканців шахтарського містечка вже не обмежуються виключно рекордами у вибої. Головна героїня Наташа мріє про вступ до театального інституту в Києві, що легітимізує альтернативні життєві та професійні траєкторії і вказує на початок повільної ерозії жорсткої прив'язки людини до індустріального фатуму. Водночас фільм (де вперше на всю країну лунає знаменита «Пісня про рушник» на слова А. Малишка) демонструє спробу гармонізувати переважно російськомовний індустріальний Донбас з україномовним культурним контекстом, створюючи ілюзію органічної єдності в межах УРСР. На цьому етапі кінематографічний шахтар проходить процес гуманізації, перетворюючись із символу на живу людину.

2.3. 1960–1980-ті рр.: зміна стилістики та поява соціальної критики

Період, що згодом отримав назву «застою» (1960–1980-ті роки), ознаменувався поступовим, але невідворотним виснаженням міфологічної енергії, яка живила образ радянського шахтаря в попередні десятиліття. Об'єктивна економічна та соціальна реальність Донбасу стрімко розходилася з її бравурним екранним відображенням. Як ґрунтовно зазначає історик Гіроакі Куромія, регіон, що історично відзначався антиметропольними настроями та специфічною незалежною ідентичністю фронтиру, почав занурюватися у глибоку системну кризу. Застарілі технології, катастрофічно висока смертність на виробництві, тотальний дефіцит товарів першої необхідності, відсутність інфраструктури та масштабна екологічна деградація перетворили статус шахтаря з еліти робітничого класу на безправного заручника соціальної несправедливості державного капіталізму. За влучним

¹ Слісаренко А. (реж.). Гори, моя зоре [Художній фільм]. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1957.

² Мішурін О. (реж.). Літа молодії [Художній фільм]. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1959.

висловом Лева Троцького, який згадує Г. Куромія, «не можна їхати на Донбас без (політичного) протигаза», що ілюструє традиційну складність і токсичність відносин регіону з центральною владою.

Радянський кінематограф 1960–1970-х років, керуючись інерцією державного замовлення, ще намагався підтримувати образ шахтаря як міцної «опори радянської економіки». Однак естетика «кіно морального неспокою» та неприховані елементи соціального реалізму, натхненні італійським неореалізмом та європейською новою хвилею, почали дедалі частіше просочуватися крізь ідеологічні фільтри радянської цензури. Герой-шахтар стрімко втрачає свою плакатну одновимірність; він постає на екрані як складна, втомлена людина, розчарована бюрократизмом, лицемірством та формалізмом партійної номенклатури.

Дослідники констатують зростаючу амбівалентність у репрезентації робочих династій на цьому етапі: якщо в сталінську епоху спадковість професії подавалася як абсолютне суспільне благо та ознака відданості (як у родині Недолі з «Донецьких шахтарів»), то тепер у фільмах виникають виразні мотиви відчуження між поколіннями, небажання молоді спускатися під землю та конфлікти на ґрунті життєвих виборів. Як зауважує дослідниця візуальної культури Катерина Яковленко у своїй праці «Донбас як метафора», візуальний простір регіону в пізньорадянській культурі все більше наповнюється відчуттям екзистенційної пустки, прихованої травми, руйнації пам'яті та глибокої індустріальної меланхолії.

Справжній тектонічний зсув у репрезентації шахтаря відбувся наприкінці 1980-х років, у період розпаду горбачовської Перебудови, коли монополія держави на візуальну правду остаточно зазнала краху. Відбулася десакралізація радянського міфу праці. Найбільш репрезентативним та потужним свідченням цього безповоротного зламу стала документальна діалогія українських режисерів Анатолія Карася та Віктора Шкуріна «Липневі

грози» (частина перша «Страйк», 1989 та частина друга «Викид», 1990).¹ Ці фільми, створені студією «Укркінохроніка», фіксують безпрецедентні за масштабом шахтарські страйки в Донецьку, коли сотні тисяч гірників зупинили роботу понад ста шахт і вийшли на центральні площі міст.

Специфіка цього документального кіно полягала у тому, що воно зафіксувало момент пробудження політичної самосвідомості робітничого класу. Шахтарі висунули не лише соціально-економічні вимоги (поліпшення катастрофічних умов праці та життя на таких підприємствах, як шахта «Лідієвка»), а й політичні – зокрема у їхніх 43 пунктах вимог містився заклик до скасування сумнозвісної 6-ї статті Конституції СРСР, яка гарантувала монополію комуністичної партії на владу.

Аналіз «Липневих гроз» у порівнянні з класичним «Ентузіазмом» Д. Вертова виявляє радикальну, парадигмальну трансформацію шахтарського суб'єкта. У 1930 році шахтар був мовчазним, інструменталізованим об'єктом зйомки; звук у фільмі генерували машини та знеособлені гучномовці, які диктували робітникам волю партії. У 1989 році камера документалістів фіксує шахтарів, які фізично захоплюють публічний простір і нарешті повертають собі власний голос. Як зазначають кінознавці Довженко-Центру в збірці «Кіноревізія Донбасу 2.0», А. Карась і В. Шкурін вперше в історії радянського кіно показали справжні, не відретушовані обличчя гірників. Замість радісних «титанів праці» з ідеально вимазаними кіптявою обличчями з пропагандистських картин, глядач побачив змучених, похмурих, але сповнених рішучості й гідності людей у брудному спецодязі.

Режисер Анатолій Карась артикулював ключовий момент цього кінематографічного одкровення, що пролунала задовго до сучасних українських майданів: «Вільна людина – красива людина». Документальна камера пильно вдивляється в обличчя страйкарів, фіксуючи їхню нелюбов до

¹ Карась А., Шкурін В. (реж.). Липневі грози (Фільм 1: «Страйк»; Фільм 2: «Викид») [Документальний фільм]. Укркінохроніка, 1989–1991.

порожніх промов і водночас відчайдушне бажання нарешті бути почутими. Фільм перетворюється з хроніки подій на нищівну соціальну критику самої суті радянської системи, яка довела свій «авангардний клас» до стану абсолютного зубожіння.

Трансформація образу шахтаря на екрані стала безпомилковим індикатором наближення краху всієї радянської ідеології. Сучасна історична та візуальна ретроспектива цих подій, така як масштабний документальний проєкт Суспільного мовлення «Шахтарські протести 90-х. Чуєш гуркіт касок?» (2021)¹, об'єктивно підкреслює, що страйки рубежу 1980–1990-х років не лише назавжди знищили стахановський міф, а й стали одним із вирішальних політичних поштовхів до розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності. Деконструкція шахтарського міфу у пізньорадянському документальному та художньому кіно безжально оголила глибоку онтологічну порожнечу системи, яка десятиліттями цинічно експлуатувала візуальний образ робітника для легітимізації власної тоталітарної влади, залишаючи саму реальну людину праці на узбіччі соціального прогресу.

Таким чином, еволюція репрезентації шахтаря в радянському кінематографі є хрестоматійною ілюстрацією поступового формування, розквіту та остаточного розпаду біополітичної матриці соціалістичного реалізму. Пройшовши початкові стадії авангардної механізації та деперсоналізації у Д. Вертова, подолавши етап монументальної державної міфотворчості й створення ідеальних фасадів у Л. Лукова, кінематографічний образ гірника занурився в інерційний застій. Однак він парадоксальним чином повернувся до своєї автентичної антропологічної суті лише напередодні колапсу імперії, коли об'єktiv документальної камери А. Карася та В. Шкуріна перестав бути інструментом партійної пропаганди і став безапеляційним засобом фіксації народної боротьби за людську свободу, гідність та право на

¹ Шахтарські протести 90-х. Чуєш гуркіт касок? [Електронний ресурс] // Суспільне Новини. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cyzpiY7md6k>

власне майбутнє. Історія кінематографічного Донбасу – це історія того, як метафора, створена державою для упокорення, зрештою стала зброєю, що цю державу зруйнувала.

Розділ 3. Образ шахтаря у радянській періодиці (1930–1980-ті рр.)

Якщо візуальна культура (агітаційний плакат), розглянута в першому розділі, впливала на масову свідомість через емоційно насичені, миттєві образи, а кінематограф (другий розділ) конструював масштабні аудіовізуальні міфи та біополітичні моделі поведінки, то радянська періодична преса виконувала принципово іншу, не менш важливу функцію. Газети та журнали забезпечували щоденне, безперервне і тотальне текстове супроводження ідеологічного проєкту. Вони брали на себе завдання раціоналізації, детальної вербалізації та рутинізації міфу, вплітаючи героїчний образ гірника в повсякденну інформаційну картину світу радянської людини. Відповідно до ленінської доктрини, преса в СРСР не була інститутом інформування; вона функціонувала як «колективний пропагандист, агітатор і організатор», що робило її ключовим інструментом когнітивної інженерії та соціальної мобілізації.¹

У цій жорстко централізованій системі управління дискурсом образ індустріального робітника, а надто – шахтаря Донбасу, набув статусу центральної міфологеми. Еволюція цього складного текстового конструкту на шпальтах періодичних видань упродовж 1930–1980-х років слугує надзвичайно чутливим індикатором глибинних метаморфоз самої радянської імперії. Цей шлях пролягав від агресивного, екзальтованого ентузіазму епохи форсованої індустріалізації через фальшиву, ритуалізовану стабільність брежнєвського «застою» до остаточного, катастрофічного розпаду ідеологічних ілюзій у роки Перебудови, коли преса стала ареною запеклої політичної боротьби. Дослідження цієї безпрецедентної трансформації вимагає залучення методів критичного дискурс-аналізу, що дозволяє

¹ Довжук І. В. Шахтарі донецького басейну наприкінці XIX на початку XX ст. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2010–2011. Т. 7. С. 213–221.

деконструювати не лише змістове наповнення газетних публікацій, але й специфічну риторику, мовні кліше та зони ідеологічного «умовчання».¹

3.1. Формування героїчного образу шахтаря у радянській пресі 1930–1950-х рр.

Початок 1930-х років ознаменувався радикальним зламом у соціально-економічному житті Радянського Союзу. Директивний перехід до політики прискореної індустріалізації вимагав мобілізації колосальних матеріальних та людських ресурсів. Для забезпечення цього стрибка партійно-державний апарат сформулював чітке замовлення для преси: створити образ нового беззаперечного героя – творця індустріального дива, який своєю надлюдською працею здатен подолати будь-які фізичні та економічні перешкоди. Центральним полігоном для цього грандіозного ідеологічного експерименту став Донецький вугільний басейн.

Фундаментальним етапом у формуванні газетного образу гірника стало зародження та безпрецедентна медійна розкрутка стахановського руху восени 1935 року. Газета «Правда» та ключові регіональні видання миттєво зробили сенсацію з повідомлення про те, що в ніч на 31 серпня вибійник шахти «Центральна-Ірміно» Олексій Стаханов нібито самотійно вирубав 102 тонни вугілля, перевищивши встановлену норму в 14 разів. Пропагандистська машина перетворила цей ретельно зрежисований виробничий епізод на масовий квазірелігійний культ, а самого Стаханова – на медійного напівбога.²

Газети рясніли заголовками про «більшовицькі дива», «богатирів підземелля» та «ударників перших п'ятирічок». Преса створювала образ шахтаря як людини нової формації, яка свідомо і з радістю віддає всі свої фізичні сили на вівтар побудови соціалізму. Невдовзі газетні шпальти заповнили імена нових рекордсменів, таких як Микита Ізотов. Журналістський наратив вимагав переходу від індивідуальних рекордів до

¹ Столярова Т., Чернова О. Чуєш гуркіт касок? Документальний проєкт «НАШІ 30». URL: (дата звернення: 27.12.2025). URL: <https://90.in.ua/miners-protests>

² Газета «Літературна газета» (м. Київ), випуск №40 20 серпня 1936

масового явища: створювалися рубрики, присвячені «суцільним стаханівським бригадам і цехам».¹

Проте сучасний історичний аналіз, а також вивчення альтернативних джерел того часу (зокрема, окупаційної та емігрантської преси, яка слугує важливим історіографічним контрджерелом для розуміння прихованих механізмів радянської пропаганди), доводить, що цей газетний міф маскував жорстоку експлуатацію. Як детально аналізувалося на шпальтах часопису «Голос»² (Берлін, 1943 рік) та газети «Ніжинські вісті»³ (1942 рік, стаття «Як був інсценований стахановський "Рух"»), рекорд Стаханова був штучно організований партійними функціонерами. Процес праці був свідомо розділений: Стаханов лише рубав вугілля, тоді як інші робітники (чиї імена преса проігнорувала) виконували допоміжну роботу з кріплення забою.

Радянська преса виконувала роль соціального батоба: шляхом агресивної пропаганди окремих штучних рекордів уряд отримувал легітимний привід для масового перегляду та підвищення загальних норм виробітку для всіх без винятку гірників. Це призводило до різкого падіння реальних заробітків і фізичного виснаження робітничого класу, який змушений був працювати по 14–16 годин на добу. Водночас передові статті комуністичної преси відкрито погрожували репресіями тим, хто висловлював невдоволення інтенсифікацією праці, тавруючи їх як «ворогів народу» та «саботажників». Таким чином, за лакованим газетним образом «щасливого ударника» ховалася трагедія примусової, виснажливої праці та державного терору.⁴

Формування канонічного образу шахтаря відбувалося не лише у щоденних суспільно-політичних газетах, але й на сторінках літературно-художньої періодики, яка відігравала провідну роль у культурній легітимізації професії. Знаковим у цьому контексті є приклад бахмутського літературного

¹ Так само

² Газета «Голос» (м. Берлін). 1943. 12 груд. (№ 50/145).

³ Газета «Ніжинські вісті» (м. Ніжин). 1942. 22 лип. (№ 34).

⁴ Газета «Голос» (м. Берлін). 1943. 12 груд. (№ 50/145).

журналу «Забой»¹, перший номер якого побачив світ у вересні 1923 року. Журнал швидко став інтелектуальним осередком, згуртувавши навколо себе талановитих літераторів (Михайло Слонімський, Євген Шварц, Микола Олейников, Олексій Селівановський), та відіграв фундаментальну роль у становленні так званої «пролетарської літератури» Донбасу.²

Однак конструювання ідеального образу лояльного радянського шахтаря вимагало тотальної ідеологічної зачистки регіону, зокрема від української національної ідентичності. Радянський гірник мав постати виключно російськомовним, денаціоналізованим «пролетарем-інтернаціоналістом». Як свідчать спогади заступника редактора журналу Василя Гайворонського, на початку 1930-х років Москва розпочала кампанію з формального та фактичного культурного підпорядкування Донбасу російському центру, що супроводжувалося фізичним знищенням місцевої української інтелігенції.³

У цей період відбувся розгром редакції «Забою» (який з 1931 року був перейменований на «Літературний Донбас»). Головного редактора Григорія Баглюка та Василя Гайворонського було заарештовано під час жорстких партійних чисток за звинуваченнями у «троцькізмі» та «контрреволюційній діяльності». Справжньою причиною репресій стала їхня незалежна позиція та публікація Баглюком оповідання, що критично осмислювало сфабриковану Шахтинську справу. У 1937 році Баглюка розстріляли. Журнал був повністю русифікований і переданий під контроль лояльних номенклатурних авторів, таких як Павло Безпощадний, чиї патетичні рядки («Донбасс никто не ставил на колени») на десятиліття стали непорушними ідеологемами радянської

¹ Журнал «Забой» / «Літературний Донбас» (м. Бахмут / Артемівськ). 1923–1933 рр.

² Семаковська Т. Як радянська інтелігенція Артемівська-Бахмута боролася і вмирала за українську мову. Бахмут IN.UA. 2022. 26 лип. URL: (дата звернення: 23.04.2026). URL: <https://bahmut.in.ua/38-noviny/3529-yak-radyanska-intelighentsiya-artemivska-bakhmuta-borolosya-i-vmirala-za-ukrajinsku-movu/>

³ Так само

преси. Цей епізод яскраво демонструє, як радянська періодика конструювала образ шахтаря через жорстку цензуру, репресії та примусову асиміляцію.¹

З початком німецько-радянської війни у 1941 році риторика радянської преси зазнала блискавичної трансформації, набувши виразного мілітарного забарвлення. Шахтарів на шпальтах газет почали називати виключно «бійцями трудового фронту», відбійний молоток прирівнювався до кулемета, а вугілля концептуалізувалося як «зброя, що б'є по ворогу». Журналістський дискурс повністю стер межу між трудовим героїзмом та військовим подвигом. Шахта часто подавалася як місце сакральної жертви, що лише посилювало ідентифікацію гірника з героєм-переможцем.

Після звільнення Донбасу періодика («Радянська Україна», галузеві видання) сфокусувалася на епічному подвигу відбудови зруйнованої «Всесоюзної кочегарки». Особливе місце у цьому процесі посідала культурна мобілізація. Аналіз підшивок «Літературної газети» (органу правління Спілки радянських письменників України) за 1946–1955 роки демонструє неймовірну концентрацію офіційного пафосу. Шпальти рясніли заголовками, наприклад «Радянським шахтарям – слава!»²

У 1947 році держава інституціоналізувала цей культ, офіційно запровадивши святкування Дня шахтаря, яке за розмахом у промислових містах прирівнювалося до Дня перемоги. Преса створювала монументальний образ творця, який піднімав з попелу індустрію. Проте за цими бравурними реляціями стояла постакаліптична реальність: більшість робіт у післявоєнних шахтах виконувалася вручну, в умовах постійних обвалів, з масовим залученням жіночої праці. Цей карколомний розрив між тріумфальним

¹ Шама О. Забой. Життя та смерть донбаського журналу українською, який знищили більшовики. NV. 2019. 21 січ. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rimi-ta-pristrasti-donbasu-istorija-donbaskoho-ukrajinomovnoho-literaturnoho-zhurnal-u-rozhromlenoho-bilshovikami-2516183.html>

² Газета «Літературна газета» (м. Київ), випуск №34 24 серпня 1950 р.

газетним міфом і трагічною життєвою правдою став фундаментальною ознакою радянської періодики того часу.¹

3.2. Ідеологізація та пропагандистські функції образу шахтаря у періодиці 1960–1970-х рр.

З переходом до епохи хрущовської «відлиги», а згодом – брежнєвського «застою», характер репрезентації шахтаря у пресі зазнав суттєвих модифікацій. Від екстремального, надривного героїзму стахановської та воєнної діб фокус змістився на утвердження стабільності, матеріального добробуту та інституціоналізованої величі робітничого класу. Шахтар на сторінках газет 1960–1970-х років остаточно забронзовів у статусі «робітничого аристократа», ставши беззаперечним символом успішності соціалістичної системи.

У цей період преса почала активно експлуатувати тему постійного покращення умов життя та праці гірників, зміщуючи акцент із жертвності на державне піклування. Газети регулярно публікували розлогі репортажі про технічне переоснащення шахт, впровадження нових вугільних комбайнів і механізованих комплексів, які мали б полегшити працю людини. Образ шахтаря з кайлом у руках поступово, але цілеспрямовано витіснявся образом висококваліфікованого оператора, який керує надскладними машинами глибоко під землею.

Величезна увага приділялася висвітленню соціально-побутових переваг гірничої професії. Радянська влада дійсно намагалася створити для гірників привілейовані умови (так звану «золоту клітку»), щоб утримати робочу силу на вкрай небезпечному виробництві. Журналісти детально описували високі заробітні плати гірників (які значно перевищували оклади інженерів, вчителів чи лікарів), їхню можливість купувати дефіцитний одяг, безкоштовні путівки до кримських санаторіїв та відомчих профілакторіїв.²

¹ Так само.

² Велінець Ю. Повсякденне життя радянських гірників у 50–початку 90-х років XX століття (на прикладі Волинської області УРСР). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6, iss. 3. С. 12–24.

Яскравим прикладом такого дискурсу є публікації у газеті «Радянський спорт» (серпень 1955 року), присвячені Дню шахтаря. У передових статтях наголошувалося: «Великою любов'ю нашого народу користується труд шахтарів... Держава щороку асигнує великі кошти на будівництво спортивних баз у вугільних басейнах країни. До їх послуг – чудові палаци культури, санаторії, будинки відпочинку».¹

Окремим сюжетом у пресі кінця 1960-х років стало виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від березня 1967 року, згідно з якою в усіх шахтних їдальнях вводилася безкоштовна видача гарячої кави та продуктових наборів («тормозків») для робітників, що опускалися під землю. Журналістські нариси рясніли зворушливими сюжетами про турботу партії про здоров'я підкорювачів надр. Однак преса традиційно замовчувала логістичний колапс, коли адміністраціям шахт доводилося незаконно залучати вантажівки, щоб хоч якось налагодити постачання продуктів у дефіцитних умовах.²

Особливістю періодики 1970-х років стала зміна ідеологічного акценту з індивідуального рекорду на колективний успіх і стабільність. Якщо у 1930-ті роки преса створювала ідолів-одинаків, то тепер головним героєм публікацій ставала зміна, бригада або ціла шахта.

Формування уявлення про шахтаря як про абсолютно відданого державі працівника досягалося через масштабну героїзацію так званих «трудова династій». Нариси про сім'ї, де дід, батько і син працювали на одній шахті сотні років сумарного стажу, виходили з-під пера провідних радянських публіцистів. Цей наратив мав демонструвати непорушність радянських традицій, спадкоємність поколінь та глибоку, майже генетичну вкоріненість соціалістичних цінностей. Династія в газетному тексті виступала як

¹ Газета «Радянський спорт» (м. Київ). 1955. 26 серп. (№ 69/610).

² Велінець Ю. Повсякденне життя радянських гірників у 50–початку 90-х років XX століття (на прикладі Волинської області УРСР). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6, iss. 3. С. 12–24.

мікромодель самого Радянського Союзу – згуртованого, дисциплінованого патріархального колективу, спрямованого до єдиної мети.

Дослідники тоталітарного дискурсу (такі як Гіроакі Куромія¹ та Катерина Яковленко²) відзначають, що риторика радянської преси цього періоду характеризувалася надзвичайним ступенем формалізації, стерильності та заштампованості. Словник журналіста, що писав про вугільну промисловість, був жорстко лімітований.

Ця монументальна, позбавлена живих емоцій мова перетворювала реальних людей на шаблонних, картонних персонажів офіційної п'єси. Шахтар у газеті не мав права на втому, сумнів, професійний страх чи невдоволення умовами праці. Його психологічний портрет був повністю редукований до функції безперебійного, радісного постачання енергоносіїв для планової економіки.

3.3. Трансформація образу шахтаря у радянській періодиці 1970–1980-х рр.

Попри переможні реляції офіційної преси, з кінця 1970-х років у радянській економіці й у вугільній галузі зокрема почали стрімко наростати системні кризові явища. Відбувалося катастрофічне старіння основних виробничих фондів, погіршення умов видобутку (шахти ставали глибшими та небезпечнішими), падіння інвестицій та загальної рентабельності. Ці об'єктивні макроекономічні процеси неминуче запустили ерозію офіційного міфу у періодиці 1980-х років. Преса поступово перейшла від лакованого оптимізму до обережної соціальної критики, а згодом – до фіксації безпрецедентного політичного вибуху, який зруйнував СРСР.

На зламі 1970–1980-х років у періодиці намітилося обережне поєднання традиційного героїчного пафосу з гострими темами повсякденності. Відчуваючи зростаюче невдоволення в індустріальних регіонах, партійне

¹ Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 357 p.

² Яковленко К. Донбас як метафора. Київ : ist publishing, 2024. 208 с.

керівництво дозволило журналістам критикувати окремі «недоліки на місцях». У газетах почали з'являтися статті про погане постачання якісним спецодягом, несправності систем вентиляції, затримки з будівництвом обіцяного житла для сімей гірників, перебої в роботі шахтного транспорту. Проте ця критика мала суворо дозований, каналізований характер: вона ніколи не піддавала сумніву саму систему соціалістичного господарювання, а традиційно перекладала провину на «недбайливих чиновників» середньої ланки або окремих директорів шахт.

Однак реальне становище шахтарів катастрофічно контрастувало з газетними статтями. Згідно з історичними та соціологічними даними, наприкінці 1980-х років частка важкої ручної праці на шахтах Донбасу все ще сягала 60 %. Радянська вугледобувна промисловість залучала у 18 разів більше робітників, ніж у США, даючи при цьому менше вугілля. Стрімко зростав виробничий травматизм: статистика свідчила, що кожен мільйон тонн видобутого вугілля в центральному Донбасі коштував життів чотирьох гірників та шістьох випадків важкого каліцтва. Щоденні витрати часу пересічного шахтаря, пов'язані з виробництвом (шлях, спуск, підйом, лазня), сягали 14–16 годин на добу. На тлі тотального дефіциту базових продуктів харчування та товарів широкого вжитку газетний образ «багатого та щасливого» шахтаря-аристократа викликав у гірників лише глибоке роздратування та сарказм. Офіційна риторика остаточно втратила свою мобілізаційну силу, перетворившись на «білий шум».¹

Справжня революція у висвітленні шахтарської тематики відбулася в період горбачовської Перебудови та Гласності. Накопичена десятиліттями соціальна напруга вибухнула в липні 1989 року стихійними масовими страйками. Каталізатором стали виступи гірників Кузбасу, які миттєво підтримав Донбас. 15 липня застрайкували гірники шахти «Ясинувата-

¹ Лаврут О. О. Від економічних до політичних вимог: еволюція страйкового руху шахтарів на Донеччині в кінці 1980-х – поч. 1990-х рр. URL: (дата звернення: 11.01.2026). URL: <https://uchast1.blogspot.com/>

Глибока» в Макіївці, наступного дня їх підтримали інші шахти, і невдовзі рух охопив понад 220 тисяч гірників України.¹

Радянська періодика опинилася в стані ідеологічного шоку. Традиційні шаблони пропаганди були миттєво зруйновані. Спочатку партійна преса намагалася ігнорувати або применшувати масштаби виступів. Проте, коли гірники вийшли на центральні площі міст, сіли на асфальт і сформували незалежні страйкові комітети, преса була змушена змінити тональність. Уперше за 70 років на шпальтах газет з'явився абсолютно новий образ – шахтар-бунтар, незалежний політичний суб'єкт, який висунув уряду 48 жорстких вимог (від забезпечення милом до економічної самостійності шахт).²

Період 1989–1991 років став часом різкої, драматичної зміни газетної риторики. Преса фіксувала безпрецедентну політизацію робітничого руху. Якщо у 1989 році страйки мали переважно соціально-економічний характер, то навесні 1991 року (зокрема під час масового страйку, що розпочався 1 березня) вимоги стали відверто політичними. Газети щодня публікували звіти з мітингів, де гірники вимагали відставки президента СРСР Михайла Горбачова, розпуску З'їзду народних депутатів СРСР, надання конституційного статусу Декларації про державний суверенітет України та повної департизації підприємств (заборони діяльності осередків КПРС на шахтах).³

Аналіз донецької преси 1991 року (на основі збережених архівів) яскраво демонструє глибокий розкол у медійному середовищі та розгубленість партійної номенклатури. Офіційна преса намагалася втримати ситуацію під контролем, апелюючи до стабільності. Наприклад, газета «Сільська Донеччина» 19 квітня 1991 року опублікувала Постанову пленуму ЦК

¹ Середа Є. Що писали донецькі газети у 1991 році. UAINFO. 2016. 3 серп. URL: (дата звернення: 07.11.2025). URL: <https://uainfo.org/blognews/1470170744-shcho-pisali-donetski-gazeti-u-1991-rotsi-.html>

² Столярова Т., Чернова О. Чуєш гуркіт касок? Документальний проєкт «НАШІ 30». URL: (дата звернення: 27.12.2025). URL: <https://90.in.ua/miners-protests>

³ Столярова Т., Чернова О. Чуєш гуркіт касок? Документальний проєкт «НАШІ 30». URL: (дата звернення: 27.12.2025). URL: <https://90.in.ua/miners-protests>

Компартії України «Про страйк шахтарів», у якій партійне керівництво благало гірників зупинитися:

«Реальність така, що тривалий страйк сьогодні носить не економічний, а політичний характер. Справжні наміри його організаторів – остаточно паралізувати соціалістичну державу і тим самим добитися повалення конституційної влади...».¹

Компартія відчайдушно намагалася відродити старий міф про лояльний робітничий клас, заявляючи, що шахтарів просто «використовують у політичних іграх».

Водночас демократично налаштовані видання швидко еволюціонували. Газета «Вечерний Донецк», яка ще на початку 1991 року додала до своєї назви статус «незалежна», у своїй передовій статті «Наша позиція» (від 9 січня 1991 р.) публічно відмовилася бути слухняним ретранслятором партійних резолюцій:

«Ми вважаємо, що газета не повинна ставати знаряддям для тиражування численних резолюцій, платформ, заяв... Якщо якась партія вважає публікацію вкрай необхідною, ми це зробимо... за відповідну оплату площі».²

Це свідчило про колосальний ментальний злам: преса, яка десятиліттями безкоштовно продукувала міф про радянського шахтаря, тепер декларувала перехід на ринкові відносини та свободу слова.

У період підготовки до Всесоюзного референдуму про збереження СРСР (березень 1991 року) та референдуму про незалежність України (грудень 1991 року) образ шахтаря на шпальтах газет став об'єктом запеклої боротьби. Консервативні сили (зокрема рух «Інтеррух Донбасу») через пресу лякали людей розривом економічних зв'язків. Газета «Вечерний Донецк» цитувала

¹ Серeda Є. Що писали донецькі газети у 1991 році. UAINFO. 2016. 3 серп. URL: (дата звернення: 07.11.2025). URL: <https://uainfo.org/blognews/1470170744-shcho-pisali-donetski-gazeti-u-1991-rotsi-.html>

² Серeda Є. Що писали донецькі газети у 1991 році. UAINFO. 2016. 3 серп. URL: (дата звернення: 07.11.2025). URL: <https://uainfo.org/blognews/1470170744-shcho-pisali-donetski-gazeti-u-1991-rotsi-.html>

народних депутатів СРСР, які заявляли: «Розрив економічного простору матиме катастрофічні наслідки... Ми не можемо вижити без Союзу».¹

З іншого боку, преса широко висвітлювала безпрецедентне єднання шахтарів Сходу з демократичними силами Заходу України. Донецькі та київські видання фіксували, як шахтарі маршували Хрещатиком, а страйком стахановської шахти звертався до населення Галичини з пропозицією координувати дії у боротьбі за суверенітет. Представник шахтарів Нагорний заявляв пресі: «Ми вже не просимо, а вимагаємо відставки Горбачова... Ми хочемо тепер незалежності України, своєї Конституції, своєї банківської системи».²

Символом інформаційної спраги жителів Донбасу став феномен, описаний у газеті «Життя» (27 червня 1991 року, стаття «Рано раділи читачі»): львівська опозиційна газета «За вільну Україну» розкуповувалася в донецьких кіосках першою, незважаючи на спроби київської влади обмежити її тираж у регіоні мізерними 351 примірником. Водночас львівські журналісти на сторінках преси захоплено констатували: «Хоч як це дивно, але саме шахтарські колективи стали сьогодні головними носіями нашої незалежності... Донбас настільки українізувався, що львів'яни ризикують втратити пальму першості у національно-визвольному русі».³

Після здобуття Україною незалежності періодика почала фіксувати нову кризу – розчарування. Газета «Донбас» восени 1991 року публікувала листи пенсіонерів, які скаржилися на інфляцію і повернення талонів на продукти, запитуючи: «Що змінилося в нашому житті соціально після здобуття

¹ Так само.

² «Ми хочемо тепер незалежності України»: як в 90-ті страйки на Донбасі наблизили розпад СРСР. ІА «Вчасно». 2023. 24 серп. URL: <https://vchasnoua.com/news/mi-xocemo-teper-nezaleznosti-ukrayini-iak-v-90-ti-straiiki-na-donbasi-nablizili-rozpad-srsr>

³ «Ми хочемо тепер незалежності України»: як в 90-ті страйки на Донбасі наблизили розпад СРСР. ІА «Вчасно». 2023. 24 серп. URL: <https://vchasnoua.com/news/mi-xocemo-teper-nezaleznosti-ukrayini-iak-v-90-ti-straiiki-na-donbasi-nablizili-rozpad-srsr>

незалежності?»¹ А автори газети «Сільська Донеччина» відкрито звинувачували радянську систему виховання, яка намагалася відірвати дітей від сім'ї, у глибокій кризі цілого покоління.

Таким чином, на початку 1990-х років офіційний радянський міф про покійного шахтаря-стахановця, цілком відданого ідеалам комунізму, зазнав беззаперечного краху на сторінках тієї ж преси, яка його десятиліттями плекала. Образ безмовного будівника світлого майбутнього змінився образом суворого, радикально налаштованого громадянина. Періодика пізньорадянського періоду стала унікальним історичним дзеркалом, у якому ілюзії тоталітарної пропаганди розбилися вщент під тиском нестерпної соціально-економічної реальності та пробудження політичної свідомості гірників. Радянська преса, маючи на меті викувати ідеальну, слухняну «армію праці», зрештою стала головним літописцем того, як ця сама армія повстала проти свого творця, наблизивши остаточний розпад Радянського Союзу.

¹ Серєда Є. Що писали донецькі газети у 1991 році. UAINFO. 2016. 3 серп. URL: (дата звернення: 07.11.2025). URL: <https://uainfo.org/blognews/1470170744-shcho-pisali-donetski-gazeti-u-1991-rotsi-.html>

Висновки

Дослідження еволюції образу шахтаря в УРСР протягом 1930–1980-х років дозволяє стверджувати, що радянський гірник ніколи не був об'єктивним відображенням реалій робітничого життя. Цей образ послідовно конструювався владою як штучний ідеологічний міф, головною метою якого була мобілізація мас на виконання надважких економічних планів, виховання безумовної лояльності до комуністичного режиму та формування нової радянської ідентичності, що мала повністю витіснити етнічне чи регіональне походження. Для творення та вкорінення цього конструкту радянська пропаганда використовувала весь доступний арсенал масової культури, де кожен засіб – плакат, кінематограф та періодична преса – виконував свою специфічну функцію впливу на свідомість суспільства.

Найбільш швидким та масовим інструментом візуального диктату був агітаційний плакат. У 1930-ті роки він сформував образ гірника як могутнього античного чи прометеївського героя, що своєю надлюдською силою підкорює природу. Проте цей яскравий глянець був покликаний маскувати високий травматизм та жахливі побутові умови проживання робітників у бараках. У роки Другої світової війни відбулася жорстка мілітаризація образу, де відбійний молоток візуально прирівнювався до зброї, а згодом, у період відбудови, пропаганда створила ідилічний урбаністичний міф про світлі відбудовані міста, цілеспрямовано замовчуючи масове використання важкої жіночої праці під землею. Із настанням брежнєвського «застою» плакатний образ неминуче деградував: нескінченне тиражування перетворило його на позбавлений емоцій мертвий геральдичний символ, який на тлі екологічних проблем та соціальної кризи остаточно втратив довіру населення.

Складніші сюжетні конструкції та рольові моделі створював радянський кінематограф, який водночас був інструментом як ідеалізації, так і жорсткої політичної цензури. Еволюціонувавши від зображення гірника як безмовної частини механізму у стрічках 1930-х років до персоналізованих героїв-стахановців, кіно виховувало у глядачів готовність до трудової самопожертви.

Повоєнний кінематограф під тиском сталінської цензури, яка заборонила показ реальних труднощів відбудови, дійшов до абсолютного абсурду в рамках теорії «безконфліктності». Держава вимагала лакованої картини, демонструючи на екранах ситих інтелектуалів у чистих забоях та повністю ігноруючи реальний голод і повоєнні травми. Гуманізація героїв розпочалася лише в період хрущовської «відлиги», однак остаточна десакралізація кіноміфу відбулася тільки завдяки документалістиці кінця 1980-х років. Фільми на кшталт дилогії «Липневі грози» показали глядачам не вигаданих титанів, а справжніх, змучених гірників у брудному одязі, які висували жорсткі політичні вимоги владі.

Періодична преса, зі свого боку, виконувала завдання щоденного пояснення ідеологічних настанов, слугуючи водночас механізмом прихованої експлуатації та тотальної русифікації. Роздування штучного міфу навколо рекорду Олексія Стаханова, чий успіх насправді забезпечувався працею багатьох безіменних робітників, використовувалося державою як легітимний привід для підвищення норм виробітку. Це призводило до фізичного виснаження шахтарів та зниження їхніх реальних заробітків під загрозою звинувачень у саботажі. Крім того, створення образу лояльного радянського робітника супроводжувалося свідомим винищенням української культури Донбасу: україномовну інтелігенцію було репресовано, літературні часописи (зокрема журнал «Забой») розгромлено, а гірник на шпальтах газет набув рис виключно російськомовного пролетаря, позбавленого національного коріння. Навіть у 1960–1970-ті роки, коли преса намагалася закріпити образ забезпеченого «робітничого аристократа», реальність тотального дефіциту товарів першої необхідності та високої смертності на виробництві врешті-решт зруйнувала цю пропагандистську ілюзію.

Зіткнення штучного ідеологічного конструкту з реальною економічною та політичною кризою пізньорадянської системи призвело до його неминучого краху. Масові страйки 1989–1991 років стали медійним зламом: незалежна преса підтримала гірників, які об'єдналися з демократичними силами західних

регіонів і стали важливою рушійною силою у здобутті незалежності України. Шахтарі повернули собі людську гідність та політичну суб'єктність, продемонструвавши повне безсилля пропагандистського апарату. Сьогодні деконструкція цього радянського глянцю має критичне практичне значення для протидії російській дезінформації, яка продовжує експлуатувати старі міфи для виправдання збройної агресії. Подальші перспективи наукових розвідок у цьому напрямі полягають у залученні методів усної історії для збереження пам'яті про страйковий рух, а також у глибшому вивченні замовчуваних гендерних аспектів – передусім специфіки та наслідків масового використання жіночої праці на підземних роботах.

Список джерел та літератури

1. Балясний М. Комунізм – це радянська влада плюс електрифікація всієї країни. Змінимо СРСР через соціалістичну індустріалізацію! [Плакат]. 1930.
2. Вертов Д. (реж.). Ентузіазм: Симфонія Донбасу [Кінофільм]. Київ : Київська кінофабрика «Українфільм», 1930.
3. Воліков В., Абрамов М. Слава радянській людині, першому космонавту! [Плакат]. 1961.
4. Газета «Вечерний Донецк» (м. Донецьк). 1991. Січ. – лют.
5. Газета «Голос» (м. Берлін). 1943. 12 груд. (№ 50/145).
6. Газета «Донбас» (м. Донецьк). 1991. 3 верес.
7. Газета «Життя» (м. Донецьк). 1991. 27 черв.
8. Газета «Літературна газета» (м. Київ). 1936, 1946, 1950-ті рр.
9. Газета «Ніжинські вісті» (м. Ніжин). 1942. 22 лип. (№ 34).
10. Газета «Радянський спорт» (м. Київ). 1955. 26 серп. (№ 69/610).
11. Газета «Сільська Донеччина» (м. Донецьк). 1991. Квіт. – серп.
12. Дайнека О. Механізуємо Донбас [Плакат]. 1930.
13. Данилова І. Збережемо наше довкілля [Плакат]. 1972.
14. Дені В. Остання година [Плакат]. 1920.
15. Дені В. Смерть капіталу – або смерть під п'ятою капіталу! [Плакат]. 1919.
16. Долгоруков Д. Будемо працювати по-стахановськи [Плакат].
17. Долгоруков М. Пролетарі всіх країн, єднайтеся! За світовий Жовтень! [Плакат]. 1932.
18. Долгоруков М., Єфімов Б. Смерть німецько-фашистським окупантам! [Плакат]. 1942.
19. Донбас, до перемоги! [Плакат].
20. Журнал «Забой» / «Літературний Донбас» (м. Бахмут / Артемівськ). 1923–1933 рр.
21. Іванов В. Дійдемо до Берліна! [Плакат]. 1944.

22. Інтерв'ю з Дем'яненком Геннадієм Геннадійовичем від 18 квітня 2025 р., м. Тернівка / інтерв'юєр Д. А. Курганова // Особистий архів автора.
23. Карась А., Шкурін В. (реж.). Липневі грози (Фільм 1: «Страйк»; Фільм 2: «Викид») [Документальний фільм]. Київ : Укркінохроніка, 1989–1991.
24. Клуцис Г. Виконаємо план великих робіт [Плакат]. 1930.
25. Луков Л. (реж.). Велике життя (1 серія) [Художній фільм]. Київ : Київська кіностудія, 1939.
26. Луков Л. (реж.). Велике життя (2 серія) [Художній фільм]. Москва : Кіностудія ім. М. Горького, 1946.
27. Луков Л. (реж.). Донецькі шахтарі [Художній фільм]. Москва : Кіностудія ім. М. Горького, 1950.
28. Мішурін О. (реж.). Літа молодії [Художній фільм]. Київ : Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1959.
29. Слісаренко А. (реж.). Гори, моя зоре [Художній фільм]. Київ : Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1957.
30. Тоїдзе І. Батьківщина-мати кличе! [Плакат]. 1941.
31. Український історичний журнал. 2011. № 3 (498).
32. Чомов М., Меркулов Ю. Виконаємо п'ятирічку не за п'ять років, а за чотири! [Плакат]. 1930.
33. Шахтарські протести 90-х. Чуєш гуркіт касок? [Електронний ресурс]. Суспільне Новини. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cyzpiY7md6k> (дата звернення: 16.12.2024).
34. Soviet Miners: Life and Work in a Donbas Mining Town. London : Soviet News, 1956.
35. Велінець Ю. Повсякденне життя радянських гірників у 50–початку 90-х років XX століття (на прикладі Волинської області УРСР). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6, iss. 3. С. 12–24.
36. Верещинський Л., Ліberman Л. Соціально-економічний стан робітників дореволюційної Росії та Донбасу. Київ : Наукова думка, 2011.

37. Гудзенко П.П. та ін. Трудові почини робітничого класу 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). К., 1980. Скляренко Є. М. Стахановці. – К.: Політвидав України, 1984. – 110 с.
38. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
39. Довжук І. В. Шахтарі донецького басейну наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2010–2011. Т. 7. С. 213–221.
40. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с.
41. Кінематографічна ревізія Донбасу / упоряд. С. Мензелевський [та ін.]. Київ : Національний центр Олександра Довженка, 2015. 256 с.
42. Климов А. Участь молодих робітників промисловості Донбасу в стахановському русі в другій половині 30-х рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 102–109.
43. Кобець Г. Ф. Шахтарі – охоронці праці. (Колекція). Нариси, статті, вірші про людей шахтарської професії. Донецьк. 1972. 138 с.
44. Кузіна К., Куліков В., Склокіна І. Ціна успіху. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. С. 157–184. Кулакова А. Більшовицькі плакати часів Української національної революції 1917–1921 рр. С. 35–38.
45. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 412 с.
46. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо"", 2016. – 720 с.
47. Лаврут О. О. Від економічних до політичних вимог: еволюція страйкового руху шахтарів на Донеччині в кінці 1980-х – поч. 1990-х рр. URL: <https://uchast1.blogspot.com/> (дата звернення: 11.01.2026).

48. Лихолобова З. Вугільна промисловість Донбасу в умовах кризи радянської системи (1970–1980-ті рр.). Донецьк : ДонНУ, 2003.
49. Любавський Р. Повсякденне життя робітників УРСР у 1920-ті – на початку 1930-х рр. Reesources. Переосмислюючи Східну Європу. Центр міської історії. 22.03.2024. <https://doi.org/10.69915/edu001>
50. Любавський Р. Трудова династія як метафора. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. Вип. 58. С. 25–38.
51. Марголіт Є. Образ шахтарського регіону в кіно. Кіноревізія Донбасу 2.0. Київ : Довженко-Центр, 2017.
52. «Ми хочемо тепер незалежності України»: як в 90-ті страйки на Донбасі наблизили розпад СРСР. ІА «Вчасно». 2023. 24 серп. URL: <https://vchasnoua.com/news/mi-xocemo-teper-nezaleznosti-ukrayini-iak-v-90-ti-straiiki-na-donbasi-nablizili-rozpad-srsr> (дата звернення: 12.02.2026).
53. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання : аналітична доповідь / О. О. Рафальський [та ін.]. Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2015. 268 с.
54. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко [та ін.]; за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018.
55. Ревенко Ф. Ф. Трудовий подвиг Донбасу. Розповідь про справи трудящих Донеччини у восьмій п'ятирічці. Донецьк. 1971. 112 с.
56. Романцов В. О. Шахтарі Донбасу в боротьбі за технічний прогрес (1959–1965 рр.). — Донецьк : Донбас, 1961.
57. Семаковська Т. Як радянська інтелігенція Артемівська-Бахмута боролася і вмирала за українську мову. Бахмут IN.UA. 2022. 26 лип. URL: <https://bahmut.in.ua/38-noviny/3529-yak-radyanska-intelighentsiya-artemivska-bahmuta-borolosya-i-vmirala-za-ukrajinsku-movu/> (дата звернення: 23.04.2026).

58. Середа Є. Що писали донецькі газети у 1991 році. UAINFO. 2016. 3 серп. URL: <https://uainfo.org/blognews/1470170744-shcho-pisali-donetski-gazeti-u-1991-rotsi-.html> (дата звернення: 07.11.2025).
59. Смолій В., Якубова Л. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проєкті : аналітична доповідь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 62 с.
60. Столярова Т., Чернова О. Чуєш гуркіт касок? Документальний проєкт «НАШІ 30». URL: <https://90.in.ua/miners-protests> (дата звернення: 27.12.2025).
61. Стяжкіна О. Гендерні виміри просторів модерності та повсякдення. Кіноревізія Донбасу 2.0. Київ : Довженко-Центр, 2017.
62. Стяжкіна О. Донбас: осмислення регіональних міфів. Київ : Дух і Літера, 2018.
63. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ, 2019.
64. Шама О. Забой. Життя та смерть донбаського журналу українською, який знищили більшовики. NV. 2019. 21 січ. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rimi-ta-pristrasti-donbasu-istorija-donbaskoho-ukrajinomovnoho-literaturnoho-zhurnalu-rozhromlenoho-bilshovikami-2516183.html> (дата звернення: 22.10.2025).
65. Яковленко К. Донбас як метафора. Київ : ist publishing, 2024. 208 с.
66. Яковленко К. П'ятдесят років після Дзиги Вертова: образ гірника в соціальному документальному кіно кінця 1980-х – початку 1990-х років (на прикладі фільмів «Липневі ГРОЗи» та «Перебудова знизу»). 2016. С. 112–119.
67. Яковленко К. Регіон з людським обличчям: яким зображали Донбас у радянських плакатах. Українська правда. Життя. 2021.
68. Apostolov A. The production of a chosen space: the Donbass in the cinema of the Stalin era. *Studies in Russian and Soviet Cinema*. 2017. Vol. 11, iss. 2. P. 146–162.
69. Cheung P. Y. *Industrial Heritage and Identity Politics: Structural Roots of the Separatist Mobilizations in the Donbas*.

70. Davies R. W., Khlevnyuk O. Stakhanovism and the Soviet Economy. *Europe-Asia Studies*. 2002. Vol. 54, no. 6. P. 867–903.
71. Khazanov A. M. Marxism-Leninism as a Secular Religion. *The Sacred in Twentieth-Century Politics: Essays in Honour of Professor Stanley G. Payne* / ed. by R. Griffin, R. Mallett, J. Tortorice. Palgrave Macmillan, 2008. P. 119–142.
72. Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995.
73. Kuromiya H. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 357 p.
74. Meiramov A. *The Transformation of the Female Image in Russian and Soviet Cinema: Master's thesis*. Vilnius: Vilnius University, 2025. 60 p.
75. Mykhnenko V. *From Exit to Take-Over: The Evolution of the Donbas as an Intentional Community*. Uppsala, 2004.
76. Reid A. R. *Stakhanovites: Examining History through Gender and Propaganda*.
77. Sasse G., Lackner A. *War and identity: the case of the Donbas in Ukraine*. *Post-Soviet Affairs*. 2018.
78. Siegelbaum L. H. The Donbas Miners' Movement in the Very Late Soviet Era: An Historical Perspective. C. 133–147.
79. Sklokina I., Kulikov V. Industrial Heritage and Its Multiple Uses in Donbas, Ukraine. *REGION: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. 2021. Vol. 10, no. 1. P. 33–60.
80. *The Definitive History of the Soviet Propaganda Poster*. Comrade Gallery. URL: <https://www.comradegallery.com/journal/the-definitive-history-soviet-propaganda-poster> (дата звернення: 15.05.2026).
81. Wilson A. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes. *Journal of Contemporary History*. 1995. Vol. 30, no. 2. P. 265.
82. *Year of the Stakhanovite. Seventeen Moments in Soviet History*. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1936/year-of-the-stakhanovite/> (дата звернення: 15.05.2026).

83. Young P. I. Immortal through Labor: The Stakhanovite Movement in Soviet Ideology (Senior Thesis). Columbia University, 2020.